

ש ע ר פ נ י מ י

רגש והכרה בהתפתחות הזהות היהודית – עיון פסיכולוגי

מרדכי ניסן

עמך עמי ואלהיך אלהי (רות א, 16)

תש"ע © כל הזכויות שמורות למרדכי ניסן ולקרן מנדל

אין להעתיק או לשכפל קטע כלשהו מפרסום זה
ללא קבלת אישור בכתב מראש מן המפרסמים.

על אודות קרן מנדל

"מפעלנו הפילנתרופי מתאפיין במחויבותנו להשקיע באנשים שיש בהם הרוח, הכוח והשאיפה לשנות את העולם."

ג'ק, ג'וזף ומורטון מנדל

קרן מנדל נוסדה בידי ג'ק, ג'וזף ומורטון מנדל מקליוולנד שבמדינת אוהיו בארצות הברית. תחומי הפעילות העיקריים של הקרן הם: מנהיגות, ניהול ארגונים ללא כוונת רווח, השכלה גבוהה, חינוך, המשכיות יהודית ושיקום שכונות.

גישת הקרן לפילנתרופיה מבוססת על ההבנה שלמנהיגים בולטים, לאנשי מקצוע ולמתנדבים כאחת, יש כוח לשנות את פני הקהילה והחברה. מנהיגים אלה הם בעלי חזון, מחויבות רעיונית ויכולת מובהקת להגדיר מטרות ולמצוא פתרונות יצירתיים לאתגרי ההווה.

הערת המחבר

מאמר זה נכתב בעקבות הרצאה שנשאתי בקרן אביחי בפני קהל רחב של אנשים העוסקים בחינוך ובעיון בתחומים הקשורים לזהות יהודית בישראל.

הרצאה זו גררה בקשות רבות לקבל נייר כלשהו המסכם אותה. העניין הרב בנושא ותגובות שקיבלתי בעקבות ההרצאה ובעיקר הצורך בעיון ובדיון בנושא גם מבחינה פסיכולוגית-התפתחותית, הביאו אותי לכתיבת המאמר הנוכחי. הוא מכוון לכל אדם שיש לו עניין בהתפתחות הזהות היהודית של היחיד, ובעיקר לאנשים העוסקים בחינוך, לשלל ענפיו.

אני מודה לגב' אנט הוכשטיין, נשיאת קרן מנדל-ישראל, שעודדה אותי לכתוב מאמר זה, ולעמיתי לאורך השנים במכון מנדל למנהיגות ובבית הספר לחינוך באוניברסיטה העברית שתרמו לחשיבה שלי בנושא. תודה מיוחדת לאבי כצמן על העריכה הנבונה ועל הערותיו לתוכן המאמר.

מרדכי ניסן הוא פרופסור (אמריטוס) לפסיכולוגיה התפתחותית וחינוכית בקתדרה ע"ש סמואל מלטון באוניברסיטה העברית בירושלים. פרופסור ניסן היה מנהל בית הספר לחינוך באוניברסיטה העברית, ומנהל אקדמי של מכון מנדל למנהיגות. היה חבר במועצה להשכלה גבוהה ובוועדות ציבוריות שונות בתחום החינוך. תחומי המחקר העיקריים שלו, בהם פרסם מאמרים ופרקים רבים, הם: התפתחות והתנהגות מוסרית, תפישת ה"ראוי" כגורם הנעה, ושמירת הזהות כעקרון מכוון בהתנהגות האדם. פרופסור ניסן כיהן כחוקר אורח באוניברסיטאות הרווארד ואוקספורד, במכון מקס-פלנק להתפתחות האדם בברלין ובמכון קרנגי לקידום הלמידה בפאלו-אלטו.

תוכן עניינים

9	פתיחה
10	א. מושג הזהות והזהות הקבוצתית
14	ב. על מעמד הרגש במחקר הזהות הקבוצתית
16	ג. גישה קוגניטיבית לזהות הקבוצתית
16	התפתחות הזהות לפי הגישה הקוגניטיבית
17	תפקוד הזהות הקבוצתית לפי הגישה הקוגניטיבית
19	ביקורת הגישה הקוגניטיבית
22	ד. גישת הרגש לזהות הקבוצתית
22	מקום הרגש בזהות היהודית
23	על רגש השייכות לקבוצה
27	לרגש השייכות יש היבט הערכתי, נורמטיבי והתנהגותי
29	ה. גישה רגשית-חברתית: השלמות קוגניטיביות
30	השלמות קוגניטיביות
33	סוגי ההשלמה הקוגניטיבית
34	רמות בהתפתחות הזהות הקבוצתית
35	גורמים בתהליך הלמידה של ההשלמות הקוגניטיביות
37	גבולות ואילוצים בבחירת ההשלמה הקוגניטיבית
38	קשיים באימוץ ההשלמות הקוגניטיביות
40	ו. השילוב בין ההכרה לרגש בזהות הקבוצתית
40	קונפליקט בין הרגש להכרה
41	הקונפליקט בין גישה פרטיקולריסטית לגישה אוניברסליסטית
43	ז. כמה מחשבות על הזהות היהודית
43	תוקף ומעמד הרגש בזהות היהודית
44	פתיחות, פלורליות וגמישות בתפיסת הזהות היהודית
45	כוח ההנעה של רגש השייכות
46	הפן האינדיווידואלי והפן הקולקטיבי
46	הזהות היהודית כאהבה לקבוצה
47	מתן ביטוי רגשי לזהות
48	ממד ההתנהגות
48	והערה על חינוך לזהות קבוצתית
50	סיום
53	מקורות נבחרים

פתיחה

הזהות היהודית היא תופעה מופלאה. כיצד קורה שאנשים שייכו ומשייכים עצמם לקבוצה היהודית כשלעיתים קרובות שייכות זו כרוכה בסבל ובמגבלות על חייהם; כשההיסטוריה של שייכות לקבוצה היהודית רצופה השפלה ופגיעה בגוף; כשאין קשר ממשי, כולל קשר טריטוריאלי ולשוני, בין חברי הקבוצה; כשהשונות בקבוצה באשר לאמונות ולערכים היא רבה ומלווה במחלוקות קשות. הדעת נותנת שהאפיונים שהזכרתי יפגעו אנושות בתחושת השייכות-מרוצון לקבוצה היהודית, אך זו נמשכת ואינה נמוגה (אצל הנשאים בקבוצה) לאורך היסטוריה ארוכה. אכן, הזהות היהודית היא חידה. לחידה זו יש כמה היבטים – היבט היסטורי-פילוסופי, היבט סוציולוגי-אנתרופולוגי ועוד. מאמר זה פורש מצע מקדים לדיון בהיבט נוסף של החידה, ההיבט הפסיכולוגי-התפתחותי. הוא אינו מכוון להתמודדות ישירה בחידה זו, אך היא ניצבת מאחוריו ומבצבצת לאורכו. מטרת המאמר היא להבין את התופעה של זהות יהודית, ודרכה את הזהות הקבוצתית בכלל (כגון זהות לאומית, אתנית ועוד) מנקודת-מבט פסיכולוגית, זאת דרך בחינת תהליך התפתחותה אצל היחיד. בהמשך אציג שתי גישות להתפתחות הזהות היהודית של היחיד, אצביע על הצורך לשלבן יחד לכלל גישה שלישית ואדון בכמה תכונות והשתמעויות של שילוב זה. אפתח בהבהרה של מושג הזהות הקבוצתית כפי שאשתמש בו (חלק א') ובסקירה קצרה של מקום הרגש בהסבר ההתנהגות (חלק ב'). לאחר מכן (בחלק ג') אציג גישה קוגניטיבית-התפתחותית המעמידה את ההכרה (הקוגניציה) ביסוד הזהות היהודית ואצביע על מגבלותיה. בעקבות זאת אציג (בחלק ד') גישה המבססת את הזהות היהודית על רגש – "גישת הרגש" אקרא לה, וגם היא אינה מספקת הסבר מקיף לתופעה שאנו עוסקים בה. מכאן אשוב (בחלק ה') להיבט הקוגניטיבי של הזהות הקבוצתית ואצביע על הצורך, הטעם והדרך לשילוב רכיב ההכרה במה שנראה לי כליבת הזהות הקבוצתית – רגש השייכות לקבוצה. השילוב שאציג מתווה קווים לגישה רגשית-חברתית להתפתחות הזהות היהודית (חלק ו'). אמשיך בדיון בקונפליקטים אפשריים בין הרגש להכרה בזהות היהודית (חלק ז'). לקראת סיום המאמר אציג (בחלק ח') כמה מחשבות והשתמעויות ביחס לזהות היהודית העולות מהגישה המוצעת במאמר.

א. מושג הזהות והזהות הקבוצתית

במונח זהות משתמשים בשלל משמעויות, כשהגרעין המשותף להן הוא תפיסת האדם את עצמו כסוכן בעל קיום מתמשך, עקיב ומובחן מאחרים. אלו הן תכונות מושג הזהות כפי שהציע אריק אריקסון, מי שהפך מושג זה לבעל מעמד חשוב בפסיכולוגיה ובמדעי החברה בכלל. מאז שפיתח אריקסון את המושג, בשנות החמישים של המאה הקודמת, מחקרים רבים הצביעו על מורכבותו ועל תרומתו להבנת האדם, התנהגותו ויצירתיותו. במאמר זה אשתמש במושג הזהות במשמעות ממוקדת המבחינה בינו לבין מושגים קרובים דוגמת האני, האישיות והדימוי העצמי. הזהות האישית, כפי שאשתמש במושג כאן, היא הגדרת האדם את עצמו (או תפיסתו את עצמו) במשמעות של המהותי לו בעצמיותו, החשוב לו מאוד, התכונות שבלעדיהן היה רואה עצמו כאדם אחר. בהתאם לכך אגדיר לעניין זה את הזהות היהודית, שהיא רכיב אחד מרבים בזהות האישית, כתפיסת האדם את יהודיותו, את שייכותו לקבוצה היהודית, כרכיב חשוב של קיומו. הגדרה זו, שתתבהר בהמשך, אינה מתייחסת אפוא לייחוד של הזהות היהודית מבחינה תכנית ונורמטיבית.

משמעות זו של המושג טומנת בחובה בין השאר ארבע תכונות המשלימות זו את זו: א. הזהות היהודית של היחיד היא תופעה נפשית סובייקטיבית; היא תפיסה השרויה בתודעת הסובייקט. במשמעות זו, הזהות היהודית של אדם אינה תלויה בהכרה חיצונית בה. אדם יכול להיות בעל זהות יהודית, חזקה אפילו, גם אם החברה אינה מכירה בו ככזה, והוא יכול שלא להיות בעל זהות יהודית גם אם החברה מכירה בו ככזה; ב. תפיסה אישית זו אינה מצטמצמת לתודעת האדם ביחס לעצמו – היא אינה מופנית לעצמו בלבד אלא מתייחסת לקבוצת אנשים, נוכחים או נפקדים – קבוצת הזהות. אדם המזהה עצמו כיהודי חש שהוא חלק מהקבוצה היהודית – לקבוצה זו יש משקל בחייו; ג. הזהות מתייחסת למה שבעליה תופס כחשוב, כתכונה מכוונת של קיומו. חשיבות התכונה היא המקנה לה את מעמדה בזהותו. את התכונות שאינן חשובות לו, כתכלת עיניו, לא יתפוס בעל הזהות כחלק מזהותו. אדם בעל זהות יהודית תופס את שייכותו לקבוצה היהודית כרכיב חשוב באישיותו; ד. לזהות יש ממד נורמטיבי. היא אינה מתמצה בתפיסה "מי אני ומה חשוב לי" אלא נמשכת ל"ומה מתחייב מכך בחיי, בהתנהגותי". לרכיב אישיותי שאדם תופס כחשוב יש ערך בעבורו; וכשאדם מייחס ערך חיובי לרכיב באישיותו הריהו חש שראוי כי יפעל וינהג באופן התואם רכיב זה. אדם בעל "זהות קבוצתית" (להלן במשמעות אדם ששייכותו לקבוצה מסוימת חשובה לו עד כדי היותה חלק מזהותו) יחוש שראוי לו לפעול לשמירת קבוצתו ולקידומה. תחושת ראוי זו שונה

מחובה מוסרית; היא דומה יותר ל"חובה לא מושלמת" בפי קאנט, או ל"דברים שאין להם שיעור" במסורת היהודית, כמצוות גמילות חסדים, שעיתי קיומה ושיעורו נתונים בידי האדם. שלוש התכונות הראשונות נתונות בעצם המשמעות של מושג הזהות שהוצג לעיל; תכונת הנורמטיביות נובעת מהן וזוכה לתמיכה אמפירית. כך לדוגמה נמצא כי נבדקים בגיל ההתבגרות מצפים (במשמעות נורמטיבית) שנער המגדיר את עצמו כיהודי והגדרה זו חשובה לו, יעדיף להשתתף בהפגנה למען עניין יהודי על פני פעילות שהיא רק בחזקת הנאה מבחינתו (כצפייה במשחק כדורסל). אם אינו נוהג כך הוא נתפס כ"חסר עמוד שדרה", כמי שאינו נאמן לעצמו. אכן, אנשים בעלי זהות יהודית חזקה (לפי מדדים מילוליים), יותר מאנשים בעלי זהות יהודית חלשה, אומרים שראוי להם להיות מעורבים בפעילות "יהודית"; והם אכן מעורבים בה יותר.

הזהות האישית כוללת רכיבים משלל סוגים, כל אדם ורכיבי זהותו. אצל רבים נמצא רכיב אידיאולוגי – מי שמגדיר את עצמו כסוציאליסט רואה בכך רכיב מהותי לו; אצל רבים נמצא רכיב מקצועי – כאנשי חינוך הרואים בעבודתם רכיב מרכזי בזהותם. ויש רכיב קבוצתי – אצל מי ששייכותו הלאומית או האתנית או התרבותית היא בעלת משקל חשוב בזהותו. שלא כרכיבים אידיאולוגיים ומקצועיים, הנתפסים כנתונים לבחירה, הרכיב הקבוצתי-לאומי כפוי על האדם – הוא "מושלך" לעולם, בלשון סארטר, כבן משפחה וכבן עם ואין הוא יכול להשתחרר ממנו. אולם במהלך חייו האדם חש שהוא יכול לבחור במידת-מה אם לייחס לרכיב זה חשיבות. כשאדם מעניק לרכיב זה חשיבות רבה, כשהוא מאמץ אותו כחלק מזהותו, ולו גם כהשלמה עם גורל שאין לחמוק ממנו, יש בכך משום בחירה, לפחות בעיניו; שהרי הוא יכול לבחור – אף כי בחירה זו אינה קלה – להתעלם מרכיב זה ואף להסתייג ממנו. אדם בעל זהות יהודית, במשמעות שאשתמש בה, הוא מי שבחר, בכוונה תחילה או בדיעבד, להגדיר עצמו כיהודי והוא נותן לכך משקל בחייו. בעבור אדם זה היהודיות היא חלק מהמכונן אותו; חלק שהוא מחויב לו; חלק ממנו שהוא חש שאינו יכול לוותר עליו או להמירו באחר אלא במחיר ערעור עצמיותו או האישיות שלו. לעתים הגדרה עצמית זו היא מודעת ומנוסחת, לעתים היא פשוט באה לידי ביטוי בהתנהגות ובתחושות. אדם בעל זהות יהודית לא יתכחש לה; הוא יחוש שמחה וגאווה כשהקבוצה היהודית או חלק ממנה יזכו להצלחה (בעיניו) ויחוש צער ובושה כשהקבוצה או חלק ממנה ייכשלו.

חשוב להבחין בין משמעות זו של הזהות היהודית, המשמעות הפנימית, לבין המשמעות החיצונית שלה. זו יכולה להיות פורמלית, כבדיון בתחום הדתי והפוליטי (כגון בשאלת תחולתו של חוק השבות), או לא-פורמלית, כשאדם תופס

עצמו כיהודי משום שהחברה מייחסת לו זהות זאת. שתי המשמעויות, הפנימית והחיצונית, אינן חופפות בהכרח. יכול אדם להיות יהודי פורמלית ולהיות מקובל בחברה כיהודי אך לא לחוש זיקה ליהדותו ואף לרצות להיפטר ממנה. ויכול אדם להיות לא-יהודי פורמלית, דוגמת בן לאם נוכרייה שלא התגייר, או לא להיות מקובל בחברה כיהודי, ולחוש עצמו כיהודי. מאמר זה יעסוק כאמור בזהות היהודית במשמעות הפנימית, הנטועה בחייו של האדם, הנפשיים וההתנהגותיים. במשמעות זו האדם הוא בעל זהות יהודית כשהוא חש שייכות לקבוצה היהודית ושייכות זו חשובה לו. ארצה לברר את טיבה של זיקת האדם ומחויבותו ליהודיותו – מה מקורה, מה מהלך התפתחותה ומה מכונן אותה מבחינה פסיכולוגית. העיון הנוכחי נמנע אפוא מהמחלוקות בנושא הגדרת הזהות היהודית. עיקרו של הדיון תקף לזהות קבוצתית בכלל, אך המוקד כאן הוא הזהות היהודית. המאמר הנוכחי מתבסס על העיון הפסיכולוגי בנושאים הקשורים לתחום זה וכן על מחקרים אמפיריים בשיטות למיניהן, החל באינטרוספקציה ובראיונות אישיים ועד לניסויים מבוקרים (בסוף המאמר מופיעה רשימת מקורות נבחרים).

לצורך הבירור אשתמש בפסיכולוגיה של המוסר כדגם להבנת הפסיכולוגיה של הזהות היהודית. שני התחומים דומים בכמה תכונות חשובות והמחקר העשיר בפסיכולוגיה של המוסר עשוי לתרום להבנת הזהות היהודית – שהמחקר הפסיכולוגי בה מועט. אצביע עתה על כמה קווי דמיון בין הזהות היהודית, במשמעות שהצגתי, לבין המוסר כתופעה פסיכולוגית: הזהות היהודית, כמו המוסר, היא תחושה פנימית המתפתחת בתהליך חיברותו של האדם בתרבות שהוא גדל בה, על בסיס מוכנויות (דיספוזיציות) נתונות. תחושה זו באה לביטוי בקשב של האדם, בהערכתו ובהתנהגותו. הזהות היהודית, כמו המוסר, היא נורמטיבית – היא לא רק מסמנת שייכות לקבוצה אלא גם משמשת מדריך להתנהגות. תחושת מחויבות היא רכיב מכונן של הזהות כמו של המוסר. בהתאם לכך גם הזהות היהודית עשויה לעורר באדם רגשות אשמה או בושה או אי-נוחות כשאינו נוהג בהתאם למצופה ממנו, או לחלופין לעורר רגשות סיפוק ואישור עצמי מתוך שהוא נוהג בהתאם למצופה ממנו. וכמו למוסר כך גם לזהות הקבוצתית יש פן אינדיווידואלי ופן קולקטיבי. הפן האינדיווידואלי הוא מחויבות האדם לעצמו, מחויבות שאינה תלויה לכאורה בתגמולים חברתיים. הפן הקולקטיבי הוא המחויבות לקבוצה – קבוצת הזהות או האנושות בכללה. המוסר והזהות מתפתחים במסגרת חברתית וביחסי גומלין בין היחיד לאחרים. מחויבות האדם לקבוצת השייכות שלו היא אמנם כלפי עצמו אך היא נובעת מכך שהוא חש עצמו כבן הקבוצה. בהתאם לכך, סטייה מתביעה של הזהות – כמו מתביעה מוסרית – מעוררת בו תחושת אשמה או בושה או אי-נוחות

שיש לה שני פנים, פן אינדיווידואלי – אשם ובושה מפני עצמו, ופן חברתי – בושה מפני אחרים.

השינוי הבולט בתחום הפסיכולוגיה של המוסר בעשור האחרון, לאור רעיונות וממצאים חדשים ובחלקם מהפכניים, הוא מתן מעמד מרכזי לרגשות בהתפתחות המוסר ובתפקוד המוסרי – החל בקשב לקיומה של בעיה מוסרית, דרך שיפוט מוסרי ועד להתנהגות מוסרית. נוכח קווי הדמיון שציינתי לעיל יש להניח שאפשר ללמוד מתחום המוסר על תחום הזהות היהודית והזהות הקבוצתית בכלל. אפתח על כן בדיון קצר על מעמדו של הרגש ביחס לקבוצת השייכות בהסבר ההתנהגות, ואצביע על הקו שאני נוקט.

ב. על מעמד הרגש במחקר הזהות הקבוצתית

בעקבות מלחמת העולם השנייה גברה התעניינות הפסיכולוגים בנושא הזהות הקבוצתית. עיקר המחקר התמקד בהיבטים השליליים של התופעה – באפליה, בדעות הקדומות ובעוינות הצומחות מהזהות הקבוצתית. דוגמה בולטת לכך היא מחקרם של טאז'פל ועמיתיו שהראה כיצד זהות קבוצתית הנוצרת באופן מלאכותי (בהפרדה שרירותית של ציבור לשתי קבוצות) מביאה לתחרות בין הקבוצות עד כדי נכונות לקבל תגמול נמוך משיכלו, ובלבד שהקבוצה השנייה תקבל עוד פחות. טאז'פל ייחס זאת לתשוקה להאדרה עצמית דרך עליונות הקבוצה "שלי" – זכייתה בתגמול גדול יותר. ממחקרו עולה שהרגשות הנלווים לזהות קבוצתית הם מקור לעוינות בין קבוצות ולרעות החולות הקשורות בכך.

תפיסה זו של השפעת הרגש על התנהגות האדם תואמת את הדעה הדומיננטית (אף כי לא היחידה) בתרבות המערבית כפי שבאה לביטוי בכתביהם של הוגי דעות למן אפלטון, דרך הובס וקאנט ועד ימינו – התפיסה שהרגש והתשוקה הם גורמים מפריעים לחשיבה ולהתנהגות רציונלית ומוסרית. פרויד חזק תפיסה זו בהציגו את דחפי האדם ואת רגשותיו כגורם פרוע הדורש פיקוח וריסון מתמידים (ובכך מנצל משאבים נפשיים הנדרשים לפעילות תקינה). גם בתפיסה היומיומית אנו מוצאים ביטויים כמו "הרגש גבר על השכל", שביסודם עומדת ההנחה כי הרגש הוא גורם מפריע ומוטל עלינו לרסנו באמצעות חשיבה רציונלית ולטובתה. תכונות הרגש – כמו מיידיותו, ארעיותו, חלקיותו – היותו מושפע מאוד מגירוי ספציפי תוך התעלמות מההקשר הכולל, והקושי לפקח עליו – הביאו לתפיסתו כנחות וכפוגע בשיפוט האדם ובהתנהגותו. מחקרים פסיכולוגיים בנושאים דוגמת הטיות בחשיבה או הקשר בין תסכול לתוקפנות מחזקים תפיסה זאת.

אולם לקראת סוף המאה הקודמת, בין השאר בעקבות מחקרים נורו-פסיכולוגיים, חל שינוי רדיקלי בתפיסת הרגש בפילוסופיה ובפסיכולוגיה. חוקרים מתחומים רבים הצביעו על הנוכחות הנרחבת והעמוקה של הרגש בתפקוד האנושי, וחשוב מכך – על תרומתם החיונית והחיובית של רגשות להסתגלות למציאות, לקבלת החלטות וליצירתיות. במאמר שהיה בין מבשרי המהפכה טען הפסיכולוג זאינוס שהתגובה הראשונה של אדם למצב כלשהו היא רגשית (במאמר זה לא אבחין בין רמות הרגש וסוגיו). תגובה רגשית זו היא אוטומטית ומהירה – היא שתקבע את הנושאים והחלופות שיהיו לנגד עיני המגיב, היא שתדריך את עיבודם ופירושם והיא שתניע אותו ותכוון את התנהגותו – אם להתקרב לגירוי או להתרחק. לאחר תקופה ממושכת של שלטון הקוגניציה במחקר השיפוט וההתנהגות, כולל השיפוט המוסרי,

חזרה האמוציה לתפוס מקום של כבוד בתחום זה, מתוך הכרה (גם) בהשפעתה החיובית על כלל חיי האדם, כגון על התחשבותו באחרים. מגמה זו מדריכה אותי כאן בניסיון לבחון את מקומו של הרגש, לצד ההכרה, בתחום הזהות היהודית. מבחינה זו אפשר לראות במאמר הנוכחי גם תגובה למחקרים המציגים את הזהות הקבוצתית – בעיקר הלאומית – באור שלילי, כמבנה שעוונות וקנאה כלפי קבוצות אחרות שולטות בו. זוהי תפיסה חלקית ומוטה; היא מתעלמת מהיבטים חשובים של זהות זו וחמור מכך – מיסודותיה הטבעיים.

ג. גישה קוגניטיבית לזהות הקבוצתית

הדיון בנושא הזהות היהודית עסק בעיקר ברכיב ההכרתי שלה. שאלת מפתח בדיון זה היתה "מיהו יהודי" במשמעות פורמלית ופילוסופית ורק מעט יחסית במשמעות הפסיכולוגית. פילוסופים והיסטוריונים הצביעו על רכיבים בחשיבה, בתרבות ובאורח החיים הנראים מרכזיים ואולי הכרחיים לזהות היהודית של היחיד והציבור ולמעמדה. אנשי מדעי החברה חקרו מנגד את המעמד והמשקל של משתנים למיניהם בתפיסה הקולקטיבית והאישית של הזהות היהודית. הגורמים שעלו במחקרים אלה הם כצפוי שיתוף במוצא, בזיכרון היסטורי, בדת, בנורמות ובערכים, בשפה ובתרבות, בתחושת גורל משותף, בקשר לציזן ועוד. דיונים אלה מגלים את העושר והמורכבות של הצד ההכרתי, התוכני, של הזהות היהודית. צד זה כולל בין השאר נושאים כמו: מי נכלל בקבוצה ומהו "כרטיס הכניסה" לקבוצה; מהן תכונות הליבה שלה – מהם האמונות, הערכים ואורח החיים המכוננים אותה, אם יש כאלה; מהם הביטויים של הזהות היהודית; מה מצופה מחבר הקבוצה או נדרש ממנו; מדוע השייכות לקבוצה חשובה וראויה, ועוד. אכן, התלבטות וחשיבה בנושאים אלה הן עניין לא רק לחוקרים אלא גם לאנשים מן היישוב. יתרה מזו: יש החשים שזהותם היהודית קוראת להם להעלות שאלות מסוג זה ולבררן.

התפתחות הזהות לפי הגישה הקוגניטיבית. העיסוק הנרחב בצד ההכרתי של הזהות היהודית משקף גישה קוגניטיבית לנושא. לפי גישה זו ההכרה (הקוגניציה) – זיכרון, אמונות, הבנה וחשיבה – היא הבסיס לזהות היהודית ועמוד השדרה שלה. גישה זו מפנה אותנו לתיאוריה הקוגניטיבית-התפתחותית של המוסר, פרי מחקריהם של פיאז'ה וקולברג. תיאוריה זו תטען כי הזהות היהודית מבוססת על הנטייה הטבעית של האדם משחר ילדותו להכיר את הסובב אותו ולהבינו, ולתת משמעות לחייו ולסביבתו, ובכלל זה לשייכותו לקבוצה. להתפתחות הקוגניטיבית של האדם תהיה השפעה מכרעת על זהותו הקבוצתית.

מהגישה הקוגניטיבית-התפתחותית ניתן לגזור קווים כלליים להתפתחות הזהות היהודית של היחיד כדלהלן: במהלך התפתחותו הילד מגיע להבחנה בינו לבין אחרים, הבחנה שהיא בסיס לזהות אישית, ומאוחר יותר להבחנה בין משפחתו לבין משפחות אחרות. הבחנה זו מתבססת תחילה על הקירבה הגופנית והנפשית לבני המשפחה, מקום המגורים המשותף והצריכה המשותפת, ועל החיים יחד מתוך שיתוף בחוויות; מאוחר יותר, עם ההתפתחות הקוגניטיבית, כולל תפיסת הזמן, גם על תכונות מופשטות יותר כמו תפיסה של קשר דם, היסטוריה וגורל משותפים, וכן על תכונות משותפות לעתיד. גורם מרכזי בהתנסות של הילד והנער ובהתפתחותם

הוא השיח בבית ומחוצה לו; שיח המביא אותם להכרת העולם החברתי כמחולק לקבוצות מסוגים למיניהם. התפיסה של קבוצת השייכות, על התכונות המייחדות אותה, מתרחבת לקבוצות גדולות יותר – למשפחה המורחבת, לבני היישוב והארץ, ועד לתפיסת הלאום. קבוצת הלאום דומה לקבוצת המשפחה בכמה תכונות חשובות, כגון זיכרונות משותפים, גורל משותף, ערכים ואורח חיים דומים, תרבות (ובדרך כלל גם שפה) משותפת ועוד. קבוצת השייכות יכולה להיות בעלת בסיס "ריאליסטי", כקשר דם, חיים משותפים, טריטוריה, אך לא בהכרח. בסיס מרכזי לקבוצת שייכות מהסוג שאני מדבר עליה הוא תפיסת הזיכרון והגורל המשותפים. ככל מקרה היא תוצר של הבניה חברתית הנותנת גושפנקה ומשמעות לשייכות לקבוצה. הילד, ולימים הנער והמבוגר, משייכים עצמם לקבוצה מתוך הכרה בזיקה העמוקה בין עצמם לבין הקבוצה.

עם ההתפתחות הקוגניטיבית הילד, המתבגר והמבוגר לא רק מפרשים את המציאות שהם חיים בה אלא גם צופים בה "מבחוץ" כביכול. צפייה זו מתבססת על יכולת האדם ונטיותיו לראות דברים מנקודת מבטו של האחר, ובלשון פסיכולוגית "ליטול את תפקיד האחר". בהתבוננם מנקודת מבט חיצונית זו הילד והנער באים להבחין בין "הקבוצה שלנו" לקבוצות אחרות, ובתהליך של חיפוש, בירור והיסק הם מגיעים לתפיסה של קשר בין בני הקבוצה, תלות הדדית וערבות הדדית ביניהם. זה הבסיס לרכיב המחויבות שבזהות. הכרת האדם שהוא חלק מקבוצה בעלת תכונות משותפות וגורל משותף, עם תלות הדדית בין חבריה, מביאה אותו למסקנה שכל אחד מחברי הקבוצה נושא באחריות לקיומה. הדמיון להתפתחות המוסרית (לפי הגישה הקוגניטיבית) הוא ברור.

גישה קוגניטיבית להתפתחות הזהות הקבוצתית תשים אפוא דגש בתהליך המתמשך של חיפוש ובירור והבנייה והיסק – בפעילותו ההכרתית של היחיד בבניין זהותו; בידע שיקבל ויחפש ויעבד לצורך בניין הזהות; בקשר בין תפיסות היחיד לתפיסות המקובלות בקבוצה; בקונפליקטים פנימיים בזהות ובהתמודדות היחיד בהם – שאלות שנידונו ונחקרו בתחום הזהות האישית ולא ניכנס לפרטיהן. לענייננו חשוב לומר שלפי גישה זו הבסיס לזהות היהודית הוא מאגר הידע, האמונות, הערכים וההנמקות הקשורים בזהות, נושא שיידון בפרק "השלמות קוגניטיבית" בהמשך.

תפקוד הזהות הקבוצתית לפי הגישה הקוגניטיבית. תפקיד ההכרה, לפי הגישה הקוגניטיבית, אינו מסתיים בכינון זהות קבוצתית ובתהליך התפתחותה; היא ממשיכה להיות גורם מרכזי גם בתפקוד האדם – בהערכות ובשיפוטיות ובהתנהגויות הקשורים בזהותו היהודית. שני פנים לכך, פן המחויבות ופן מתן הביטוי לזהות. במהלך התנסותו האדם נקלע למצבים שיש להם נגיעה לזהותו היהודית (כגון פנייה

לחתום על עצומה או מפגש עם ספר על הרמב"ם) ולהזדמנויות למתן ביטוי לה (כגון ייזום פעילויות כאלו). עם התעוררות הקשב שלו להזדמנות כזו הוא יעריך וישפוט אותה מנקודת מבט של הכלל היהודי – בעיניו, ומנקודת מבטו שלו-עצמו כיהודי: האם יש בה לתרום לקבוצה; האם היא מחייבת אותו, כבעל זהות יהודית, להתנהגות כלשהי; האם זו הזדמנות לתת ביטוי לזהותו. לעתים יתפוס היחיד הזדמנות כזו כתביעה חזקה ולעתים כלא-מחייבת. בכל מקרה, השיקול מנקודת המבט של הזהות היהודית יעמוד לצד שיקולים מנקודות מבט אחרות – מוסרית, תועלת-אישית ועוד. הגישה הקוגניטיבית תציע כי בכל מקרה ומקרה יתבססו ההערכה וההחלטה – כיאה לשיפוטם רציונליים – על כלל שיקוליו של האדם, ובהם כאלה שאינם עולים בקנה אחד עם שיקולים הנובעים מזהותו היהודית. ההכרעה תתקבל על פי משקלם היחסי של השיקולים ומתוך איזון ביניהם. ככל שזהותו הקבוצתית של אדם חזקה יותר – ככל שהיא נשענת על רכיבי הכרה רבים ועמוקים יותר – משקלה בהחלטותיו יהיה רב יותר והוא יגלה יותר נאמנות לקבוצה; לדוגמה – הוא יגן עליה ולא ייטוש אותה גם כשהיא מובסת.

מהתיאור לעיל עולה כי לפי הגישה הקוגניטיבית אי אפשר לדבר על זהות יהודית ללא הכרת התכנים המכוננים את הקבוצה היהודית, הבנתם, פירושם והצדקתם. תחושת השייכות לקבוצה היהודית נבנית אצל הילד והמבוגר מתוך המודעות לתשתית המשותפת לקבוצה. לימוד התכנים הכלולים בתשתית זו, באופן מכוון או לא מכוון, הוא הבונה ומעצים את המבנה ההכרתי שאנו קוראים לו "זהות יהודית". למבנה זה יש יציבות לאורך זמן, והיא המצדיקה את השימוש בביטוי "הזהות היהודית של היחיד". מהגישה הקוגניטיבית משתמע אפוא שהדרך לרכישת הזהות היהודית, לביסוסה ולהערכתה, היא דרך ההכרה. הקשב של האדם ורגישותו לעניין היהודי והמשקל שייתן לכך בהחלטותיו יהיו תלויים במודעותו לבסיס הקוגניטיבי של הזהות ובתוקף ובחשיבות שהוא מייחס לכך.

הגישה הקוגניטיבית אינה כופרת כמובן בקיומו של רכיב רגשי בזהות היהודית. אך הרגש נתפס כבעל מעמד משני בה. ראשית, הוא נגזר מההכרה – מהזיכרון, מהאמונות, מהחשיבה ומהציפיות הקשורים בעניין היהודי. שנית, הוא נתפס כמשרת את ההכרה – הוא מפנה קשב לגירויים רלוונטיים והוא מעורר את האדם לפעול, לעתים באופן לא מרוסן. יש אף התופסים את הרגש בזהות הקבוצתית כתוצר לוואי נחות ומסוכן, כסם להמונים, הנשען על עוינות וצרות אופקים ומחזק אותם – תפיסה הנתמכת בדוגמאות היסטוריות שזיכרון לא מש. המהות האמיתית של הזהות היהודית – לפי הגישה הקוגניטיבית – טמונה בתהליכים הקוגניטיביים ולא בתהליכים הרגשיים הנלווים להם.

אולם האם כך הוא? האם ההכרה היא היסוד והבניין של הזהות היהודית, כפי שתטען הגישה הקוגניטיבית? כנגד הטיעונים בדבר מרכזיות ההכרה בהתפתחות הזהות היהודית ובתפקודה אציג עתה שני ערעורים על הגישה הקוגניטיבית. הערעור הראשון יוצא מהמשמעות (ומההגדרה) של הזהות היהודית כפי שהיא ננקטת במאמר זה; הערעור השני יוצא משאלת מקור המוטיווציה לזהות הקבוצתית.

ביקורת הגישה הקוגניטיבית. בהגדרת הזהות היהודית הנידונה כאן, היוצאת מהתפיסה הסובייקטיבית של האדם, התהליכים והחומרים ההכרתיים אינם נתפסים כתנאי הכרחי או כתנאי מספיק לכך שיש לאדם זהות כזאת. אנו מבחינים כמובן בין זהות יהודית מושכלת, עשירה ועמוקה לבין זהות דלה ושטוחה, ועוד נחזור לכך, אך גם אנשים שזהותם אינה נשענת על חשיבה וידע יכולים להיתפס בעינינו ובעיניהם-הם כבעלי זהות יהודית "שלמה" (אף כי לא "בשלה"). אנו יכולים לתאר לעצמנו (ואנו מכירים) אנשים שאינם "חושבים" על הזהות היהודית שלהם "מבחוץ" כביכול, באופן רפלקטיבי, ושידיעתם ועיונם בנושא הזהות היהודית דלים מאוד, ועם זאת לא נטיל ספק בזהותם היהודית. כל עוד הם מרגישים ש"יהודיותם", שייכותם לקבוצה היהודית, חשובה להם והיא רכיב מהותי של קיומם, כזה הכורך מחויבות, נכיר בהם כבעלי זהות יהודית; גם הם עצמם לא יפקפקו בכך. במקביל אפשר לחשוב - אפילו להצביע - על אנשים בקיאים ומעמיקים בתרבות היהודית ובזהות היהודית, שלא ייתפסו כבעלי זהות יהודית, משום שהם לא "מרגישים" את עצמם כיהודים; אפשר אף שהעניין היהודי חשוב להם מאוד, אך אין להם תחושת שייכות ומחויבות לקבוצה היהודית.

ביקורת זו על הגישה הקוגניטיבית אינה מתעלמת מקיומם של רכיבים הכרתיים גם בשלב המוקדם ביותר של הזהות הקבוצתית; בעיקר הכרה במובחנות של קבוצת השייכות מקבוצות אחרות והכרה בשייכות לקבוצה. אך רכיבים הכרתיים אלה עשויים להיות רזים מאוד. הם נמצאים על קו הגבול שבין תפיסה להכרה. הכרה במובחנות הקבוצה ובשייכות לקבוצה אינן נזקקות לחשיבה פעילה ולשיקול דעת. כך הדבר גם ביחס למחויבות לזהות היהודית. מחויבות לקבוצה יכולה לצמוח משיקול דעת והיסק אך לעתים היא נובעת מהרגשה או מתחושה שאינן פרי חשיבה מורכבת. מחויבות לזהות היהודית אינה מושתתת בהכרח על נימוקים וצידוקים והיסקים. היא יכולה להיות בחזקת נתון ראשוני שאינו דורש הנמקה והסבר, כמי שאומר "היהודיות שלי חשובה לי מאוד. מדוע? אינני יודע; כי כך אני מרגיש; זה אני וזהו".

ולערעור השני, בהמשך לקודם: הזהות היהודית אינה מתמצית בגורמי הכרה, בידיעה ובהבנה, עשירים ככל שיהיו. רכיב מהותי של הזהות היהודית הוא

המחויבות לה. בלי רכיב זה לא היה צורך במושג "זהות" והיה אפשר להסתפק במושג "הכרת שייכות". הזהות היהודית אינה (רק) שיח של האדם עם עצמו בשאלה "מי אני ומה טיבה של יהדותי?" שאלה נוספת שהזהות היהודית מעלה, לאו דווקא במודע, היא: "כיהודי - מה מצופה ממני?" ואפילו "מהן חובותי?" מאדם בעל זהות יהודית מצפים הן הוא עצמו הן אחרים שיבטא ויאשר את זהותו בהתנהגותו. הציפייה הברורה ביותר ממנו - בחברה חילונית - היא שישמר את שייכותו לקבוצה ושלא ייטוש אותה, אך מעבר לכך מצופה מבעל זהות יהודית שייתן ביטוי פוזיטיבי לזהותו - כפי שהוא תופס אותה - כשהוא נדרש ויכול לעשות זאת. כאן נכנס הגורם המוטיוציוני. הגדרה ותיאור של הזהות היהודית חייבים לכלול גורם מניע. הגישה הקוגניטיבית יוצאת מההנחה הסוקרטית שההכרה מניעה את האדם - שידיעת הטוב והראוי מביאה להתנהגות לפי הטוב והראוי. באופן ספציפי, הטיעון הקוגניטיבי יהיה כי המוטיוציה של האדם לנהוג בהתאם למתחייב מזהותו היהודית נובעת מהכרתו בטעמים המחייבים אותו לכך, טעמים כמו: תפקיד הוריו, הקהילה והעם בהתפתחותו ובעיצובו לכלל בן-תרבות; הערך הסגולי של תרבות הקבוצה שגדל והתפתח בה; אחריותו ונאמנותו לבני הקבוצה שהוא חולק איתם עבר, הווה ובדרך כלל גם עתיד משותף. אולם טיעון זה נשאר ברמת ההכרה ואינו מגשר בין ההכרה להתנהגות. מהניסיון האנושי ומהמחקר האמפירי עולה כי ללא גשר כזה לא ישפיעו מחשבות האדם על התנהגותו. חולשת הטיעון הקוגניטיבי באה לביטוי בולט בממצאים מתחום המוסר המצביעים על קשר רופף בלבד בין רמת השיפוט המוסרי (שאפשר לראותה כשיקוף עומק החשיבה וההבנה בתחום המוסר) לבין התנהגות מוסרית. ממצאים אלה עולים בקנה אחד עם הניסיון היומיומי המראה שאדם יכול להיות מוסרי מאוד (בהתנהגותו ובכוונותיו לאורך זמן) גם ללא חשיבה מוסרית מפותחת, ואדם יכול להיות בעל חשיבה מוסרית מפותחת ובה בעת לא מוסרי. ממצאים אלה קוראים תיגר על הגישה הקוגניטיבית למוסר.

קושי זה קיים גם בתחום הזהות היהודית. הגישה הקוגניטיבית אינה מסבירה את ההיבט המוטיוציוני של הזהות היהודית, והרי אמרנו שתחושת מחויבות היא רכיב מכונן של הזהות הקבוצתית. ההשוואה לתחום המוסר מחזקת את תחושתנו שגם בתחום הזהות היהודית אין מתאם בין המישור ההכרתי, הכולל אמונות, הבנה וחשיבה בנושא, לבין מישור ההנעה, הכולל תשוקה וביטוייה בהתנהגות. מחקרים פסיכולוגיים אכן מראים כי המתאמים בין גורמים קוגניטיביים בזהות אתנית לבין התנהגויות המשקפות אותה הם נמוכים מאוד. כיצד נסביר אפוא את היצמדות האדם לזהותו הקבוצתית ולמחויבותיו לה, כשאלו אינן מגובות בשכר ועונש ובנורמות חברתיות המוסכמות על הכול? מדוע אין הוא משחרר עצמו מהן כשהן

מכבידות עליו? אפשר כמובן להצביע על קשיים העומדים לפני התפרקות מהזהות, בהם הקושי החברתי של גינוי ונידוי. אך קל להצביע על מצבים שדווקא הנאמנות לזהות היהודית דורשת בהם מחיר כבד ואילו שחרור ממנה אינו כרוך במחיר גלוי לעין, ואף על פי כן אדם ממשיך לשמר אותה. תשובה אחרת תהיה שנטיית האדם לשמור על הזהות הקבוצתית נובעת מהערכתו לתכנים של רכיבי זהותו, הערכה שלכתחילה – לפי הגישה הקוגניטיבית – היתה הבסיס לזהותו. אך תשובה זו מניחה את המבוקש, שהרי זו שאלתנו: מדוע הוא מחזיק בהערכה זו ובזהותו הקבוצתית נוכח תנאים ושיקולים הפועלים נגדן, לפחות לכאורה?

מהאמור לעיל אנו מסיקים שההכרה איננה בסיס הזהות היהודית, במשמעות הפסיכולוגית-התפתחותית של המושג. ההכרה כשלעצמה אינה מסבירה את תופעת הזהות הקבוצתית. במבט ראשון מסקנה זו מפתיעה, שהרי היא עומדת בניגוד לחלק הארי של העיסוק העיוני והמחקרי והחינוכי בזהות היהודית. אך במבט שני היא נראית משכנעת; היא תואמת את ההתייחסות בפועל לזהות היהודית כפי שתוארה לעיל בביקורתנו על הגישה הקוגניטיבית. השאלה נותרת אפוא בעינה: מה עומד בבסיס הזהות היהודית של בעלי הזהות המושכלת ושאינה מושכלת, של מקבלי עול מצוות ושל אלה שהתפרקו מחובתן, של מי שמעגנים את זהותם היהודית בתרבות היהודית ושל מי שמבססים אותה על שליחות חברתית אוניברסלית, אלה הכורכים אותה בחייהם בציון ואלה שאינם מוצאים צורך לעגנה, על אף חשיבותה הרבה בעיניהם, בתוכן כלשהו מעבר לתחושתם? הגורם המשותף לכולם הוא תחושת השייכות לעם היהודי וחשיבותה להם. אך מה מקורה וטיבה של תחושה זו אם לא ההכרה?

ד. גישת הרגש לזהות הקבוצתית

חולשות הגישה הקוגניטיבית הן נקודת מוצא למה שאקרא גישת הרגש. גישה זו טטען שהרגש הוא הבסיס ושלד הבניין של הזהות היהודית. לפי הגישה הקוגניטיבית רכיב הרגש בזהות היהודית צומח מההכרה ומעמדו הוא משני, ואילו בגישת הרגש רכיב הרגש בזהות היהודית (רגש השייכות לקבוצה) הוא ראשוני ועליו נבנה רכיב ההכרה (כולל תכני הזהות, כפי שיתואר בהמשך). כך הדבר בהצהרתה של רות המואבייה על הצטרפותה לקהילה של נעמי חמותה: היא מקדימה "עמך עמי", שאפשר לפרשו כתחושת שייכות המתבססת על רגש, ל"ואלוהייך אלוהי", שהוא התוכן הקוגניטיבי של הזהות שהיא מאמצת.

מקום הרגש בזהות היהודית. חוויית הזהות היהודית כפי שהיא מתגלה בראיונות אישיים ובספרות בנויה על הרגש – על רגשות של קירבה ודאגה, קשר ומחויבות, שמחה וצער, תשוקה והנעה, המצדיקים את השימוש במושג זהות לעומת השתייכות. אדם יכול לדעת בבירור שהוא שייך לקבוצה כלשהי, כגון קבוצת הירושלמים, בלי ששייכות זו גורמת לו להתרגש, בלי ששייכות זו חשובה לו כדי כך שאינו מוכן לוותר עליה, בלי שיחוש כי שייכות זו היא חלק מזהותו. החשיבות שאדם מייחס לזהותו היהודית אינה עניין של הכרה בלבד, כעין ההבנה של שופט "אובייקטיבי" שתורת היחסות היא עניין חשוב ביותר – היא חשיבות רגשית ובגוף ראשון, בדומה לשמחה של אדם בהצלחת בנה. בחוויית הזהות היהודית האדם מרגיש שהשייכות לקבוצה היהודית "נוגעת" בו, שאכפת לו מכך. זהו ההבדל בין אדם המזוהה כשייך לקבוצה לבין אדם המזדהה עמה, שסיפור חייו שזור בה. מה מקורה של תחושת חשיבות זו (במשמעות של אכפתיות רגשית)? מדוע האדם בעל הזהות הקבוצתית, במקרה זה הזהות היהודית, מייחס לה חשיבות, ובכך מעניק ערך לשייכותו לקבוצה?

ההסבר הפסיכולוגי המקובל נוטה להיות תוצאתני. לפי הסבר זה ערך השייכות לקבוצה נובע מהתוצאות המועילות (מה"חיזוקים" או מהסיפוק) ששייכות זו הביאה ומצופה להביא לאדם. לשייכות לקבוצה יש "תוצאות" הן בעולם החיצוני הן בעולמו הפנימי של האדם, כאלו התורמות לרווחתו וכאלו הפוגעות בו. במהלך התנסותו במשפחה ובחברה האדם לומד על הקשר בין השייכות לקבוצה מסוימת לבין התוצאות הנובעות משייכות זו ובהתאם לכך הוא מייחס ערך חיובי (או שלילי) לשייכותו לקבוצה זו. לפי הסבר זה, לשייכות לקבוצה אין ערך כשלעצמה; ללא התועלת או הסיפוק שאדם הפיק ממנה בעבר ומצפה להפיק ממנה בעתיד לא היה לה ערך מבחינתו. שייכות לקבוצה עשויה אכן לשאת עמה תגמולים חיוביים למיניהם, למן רווחים חומריים דרך תמיכה חברתית, מתן משמעות ותוכן לחיים ועד להעלאת ערך העצמי. נטישת הקבוצה עלולה במקביל לשאת עמה תגמולים

שליליים, לעתים קשים מאוד. סביר אפוא לטעון שהשייכות לקבוצה חשובה לאדם מסיבות ומטעמים אינסטרומנטליים, כמכשיר להשגת תוצאות שהוא חפץ בהן, כולל האדרת עצמו. אולם בחינה זהירה של הזהות היהודית מגלה שבמקרים רבים הערך שאדם מייחס לה הוא פנימי ולא חיצוני: השייכות לקבוצה חשובה לו כשלעצמה ולא מתוך תוצאותיה. זהו הפירוש הישיר והסביר ביותר לכך שאנשים רבים בוחרים לשמר את הזהות היהודית, או זהות קבוצתית אחרת, ולא לנטוש אותה גם כשאין בצידה תגמולים חיצוניים וגם כשהיא כרוכה בסבל ובהשפלה, ושהם מודעים לכך. מסקנה זו עולה גם מניתוח ראיונות בנושא הזהות היהודית: הערך שאדם מייחס לשייכות לקבוצה בנוי על תחושת קשר בלתי-אמצעי לה, קשר של שיתוף והזדהות, לא של אינטרס. להלן אשוב לכך.

על רגש השייכות לקבוצה. התופעה של קשר רגשי לקבוצה דומה ואולי אף קשורה לתופעה (שנחקרה הרבה) של התקשרות הילד לאמו ולאנשים משמעותיים אחרים בחייו. אך בעוד שהתקשרות הילד היא לאנשים מסוימים המטפלים בו, הקשר הרגשי לקבוצה הוא קשר לקטגוריה של אנשים שאת רובם המכריע היחיד אינו מכיר. ניצנים לקשר כזה אפשר אולי לראות בממצא שתינוקות בני חצי שנה מגלים העדפה לאנשים זרים המדברים בשפתם על פני אנשים זרים המדברים בשפה אחרת. ההתקשרות לקבוצה כקטגוריה של אנשים היא תופעה מאוחרת בהתפתחות האדם ומקורותיה מגוונים. אזכיר שלושה העולים במחקר הפסיכולוגי:

1. ההתקשרות לקבוצה יכולה לנבוע מנטייה טבעית של האדם להתקשר לקבוצת אנשים בעלי מונה משותף עמו (החל מלשון ועד לזיכרון משותף) או לקבוצה שהוא "שייך" לה לפי מסרים שהוא מקבל מסביבתו הקרובה; 2. היא יכולה להתפתח דרך למידה ייחודית המביאה להפנמת הקשר לקבוצה: זו תהיה למידה "עמוקה", במובן זה שהקשר שנלמד דרכה הופך להיות אוטונומי – הוא מתקיים מתוך חיזוקים (אישורים) פנימיים ואינו תלוי בחיזוקים או בעונשים שמקורם חיצוני. קשר כזה הוא יציב; בלשון תורת הלמידה – הוא עמיד מפני הכחדה. מושג ההזדהות של פרויד נועד להסביר למידה מסוג ייחודי זה. למידה כזו נדרשת, לפי פרויד, להסבר התפתחות האני העליון והזהות המגדרית של האדם, שניהם מבנים "מופנמים", בעלי מעמד יציב באישיות; 3. סוג אחר של למידה כזו הוא רכישת מבני התנהגות, רגש והכרה דרך חשיפה חוזרת ונשנית (גם באמצעות סיפורים ודרך שיח חברתי הנסמך על אמונות ומושגים "מוסכמים חברתית") להתנהגויות הרווחות בתרבות, בכללן ההתרגשות המתעוררת בכל עת שמדובר בנושא הקשור לקבוצה. הילד והמתבגר מקבלים אמונות, מושגים ומבני התנהגות אלה כמוכנים מאליהם עד כדי העדר מודעות להם – הם "מפנימים" אותם. דרכי הלמידה שהזכרתי ישפיעו על העוצמה והחוסן של תחושת השייכות. היא תהיה

תלויה בגורמים כשכיחות, כבולטות וכעוצמת ההתנסויות והרגשות שהיחיד חווה ונחשף להם במהלך חייו (אנשים המצטרפים לעם היהודי בבגרותם מגלים סוגים נוספים של רכישת זהות קבוצתית).

הטענה שלאדם יש קשר רגשי יציב-יחסית לקבוצה עולה בקנה אחד עם מחקרים סוציולוגיים ואבולוציוניים המצביעים על תחושת שייכות ל"קבוצה גדולה" כגורם בסיסי בחיים החברתיים, ועל היתרונות התפקודיים המביאים להתפתחותה. כבר דירקהיים טען כי תחושה של שייכות לקבוצה המציבה נורמות התנהגות היא תנאי להתנהגות נורמטיבית כמו גם לחיים בריאים ומאושרים. כמו השייכות למשפחה כך גם השייכות לקבוצה לאומית מספקת לאדם עוגן בטוח ושוויוני – זוהי שייכות שאינה מותנית בהישגים או בתכונות חולפות; אי אפשר לשלול אותה ממנו והיא הבסיס לתחושת סולידריות עם הקבוצה. תחושת השייכות לקבוצה נתפסת כתכונה אוניברסלית. האדם אינו רק חיה חברתית, המתעצב ומתקיים מתוך קשרים עם אנשים אחרים, אלא גם חיה קבוצתית, המתעצב ומתקיים מתוך שייכות "כפויה", בלתי נמנעת, לקבוצה מובחנת – לשפה, לזיכרון, למבני חשיבה, לתרבות ולאורחות חיים ייחודיים לה.

אמרנו כי הקשר לקבוצה מתפתח מתוך "מוכנות" של האדם לכך, בין שזו מוכנות להתקשרות ישירה לקבוצה, בין שזו מוכנות ללמידה מופנמת כעין ההזדהות הפרוידיאנית ובין שזו מוכנות לרכישת מבני התנהגות, רגש וחשיבה השכיחים בתרבות. אך כבר עתה יש להדגיש כי מוכנות זו היא "גולמית" – אפשר למלאה בתכנים מתכנים שונים. שני גורמים מרכזיים בתהליך זה הם מבני החברה ומוסדותיה והנורמות החברתיות (הבאות לביטוי בין השאר בהתנהגות ההורים). השפעת החברה מופיעה כבר בקביעת קבוצת השייכות של האדם – קהילה, תרבות, דת, לאום או קטגוריות אחרות שהן תוצר ההבניה החברתית והתנאים ההיסטוריים. לקבוצה יכולים להיות גבולות נוקשים ולא חדירים או גבולות רכים וחדירים, המאפשרים מעבר והצטרפות לקבוצה אחרת; והשייכות לקבוצה יכולה להיות מתועלת לאוריינטציה של עוינות ותחרות, או של ניטרליות או של אחווה ושיתוף. המוכנות לחוש שייכות רגשית לקבוצה היא אפוא מעין תשתית שאפשר לבנות עליה מבנים כאלה ואחרים. אופי המבנים הללו נקבע במידה רבה בידי החברה (אך גם להתנסות האישית של היחיד יש חלק בכך). להמחשת עניין זה כדאי שוב לפנות לתחום המוסר. המחקר בתחום זה מצביע על "מוכנות" להתפתחות מוסרית, בדמות נטיות טבעיות לאמפתיה ולהימנעות מפגיעה בזולת. אולם תרגום נטיות אלה לנורמות מוסריות ולחוקים משתנה מקבוצה לקבוצה. הנטיות ה"טבעיות" הן כחומר ביד התרבות, היכולה להטותן עד כדי שינוי קיצוני בכיוון שלהן. יש להניח שכך הדבר גם במוכנות לחוש שייכות לקבוצה.

ההתקשרות לקבוצה היא סוג של רגש. השוויון אותה להתקשרות הילד לאמו וכן לאמפתיה, שניהם מצבים רגשיים. התקשרות הילד לאמו היא רגש מתמשך אך היא מושפעת גם מתנאי הסביבה – מצבים מסוימים, כגון הופעת אדם זר, מעוררים את הילד לביטוי רגשי חזק יותר של התקשרותו. אמפתיה לעומת זאת היא רגש זמני המתעורר במצב מסוג מסוים, כגון ראיית אדם הנתון במצוקה; אך היא יכולה להיות רגש מתמשך, כגון ביחס לאדם אהוב. לפי הגישה המוצעת כאן, הזהות היהודית מבוססת, בדרך כלל, על רגש חיובי מתמשך, יציב יחסית, שאדם חש כלפי הקבוצה היהודית; רגש המתעורר ביתר עוז במצבים מסוימים, דוגמת מצב של איום על הקבוצה. מה טיבו של רגש זה? רגשות רבים אינם זוכים למילים המתארות אותם ואינם ניתנים לניסוח לשוני מדויק. כך הדבר גם ביחס לרגש שאדם חש כלפי קבוצת ההזדהות שלו. מבין המילים העומדות לרשותי, המילה אהבה נראית לי כמתאימה לתיאור רגש זה. זהות יהודית במשמעות של רגש שייכות לקבוצה היהודית משקפת אהבה לקבוצה היהודית כחלק ממנה (בדומה לאהבה למשפחה). אדם בעל זהות קבוצתית מייחל לפריחתה וקידומה של הקבוצה, שמח כשהיא מצליחה ומצטער כשהיא נכשלת, כועס על מי שפוגע בה ואוהד את מי שמסייע לה, משתדל להגן עליה וחש מחויבות כלפיה – כל אלה מאפיינים את רגש האהבה גם בתחומים אחרים, כולל אהבת הורים וילדים.

האהבה לקבוצה מביאה לכך שכל מה שקשור לקבוצה טעון בפוטנציאל רגשי. פוטנציאל זה בא לביטוי כאשר בתודעת האדם מופיע גירוי הקשור לקבוצה (כגון פרס נובל המוענק לחבר הקבוצה או התפרצות אנטישמית). המחקר מורה שככל שגירוי הוא ריאלי ובעל חיות רבה יותר – הרגש שהוא מעורר יהיה חזק יותר. הקבוצה כמושג מופשט אינה בעלת תכונה זו של חיות אך היא מקבלת ייצוג קונקרטי דרך אירועים ואנשים וחפצים וצילילים בעלי תכונה זו. כאלה הם השואה, מגן-דוד, אלברט איינשטיין או "כל נדרי", ומקביליהם האקטואליים. יש לציין כי הופעה של גירוי בתודעת האדם אינה אומרת בהכרח שהוא מודע לגירוי או אף לרגש. המחקר הפסיכולוגי בשנים האחרונות מגלה שחלק נכבד מהתנהגות האדם נובע מרגשות שהוא אינו מודע להם (עקב שגרה ולא דווקא עקב הדחקה). דומה שהאהבה לקבוצה, וכן לבני משפחה, היא מסוג הרגשות שלעתים האדם אינו מודע להם כסיבות התנהגותו.

לשלוש תכונות של האהבה וההתקשרות לקבוצה, בדומה לאהבה ולהתקשרות להורים, יש חשיבות מיוחדת לענייננו. ראשית, אהבה לקבוצה אחת אינה פוגעת בהכרח באהבה לקבוצה אחרת. כשם שהאהבה לאם אינה באה על חשבון האהבה לאב כך גם האהבה לקבוצה היהודית אינה באה על חשבון האהבה האמריקנית לדוגמה. ייתכנו כמובן מצבים של קונפליקט בין שתי אהבות, כשכל אחת מהן מושכת לכיוון אחר. אכן, עצם קיומו של קונפליקט כזה מעיד על קיומן בו-זמנית של האהבות

המתנגשות. שנית, רגש האהבה יכול להתקיים לצד רגשות אחרים ואפילו סותרים כלפי אותו מושא. הוא יכול להתקיים מתוך הכרה בתכונות שליליות של מושא האהבה. האהבה לילדים או להורים יכולה להיות מעורבת בכעס, בבושה ואפילו בשנאה כלפיהם. כך הדבר גם באהבה לקבוצה שאדם מזדהה עמה. אמביוולנטיות ביחסית אהבה היא תופעה שכיחה ולפעמים היא באה לביטוי גם בהתנהגות. ההיסטוריה, הספרות והמציאות מספקות דוגמאות רבות של אנשים בעלי זהות יהודית מובהקת החשים אמביוולנטיות כלפי העם היהודי. חוק הסתירה אינו תופס בתחום הרגשות.

אך נבחין בין אנשים החשים אהבה ושנאה ביחס לקבוצתם לבין אנשים המכירים בשייכות הפורמלית שלהם לקבוצה היהודית אך עמדתם כלפיה – לפחות לכאורה – היא שלילית בלבד, אנשים שיהדותם נתפסת בעיניהם כגבנון שהיו רוצים להסיר מעליהם. בשנות השלושים של המאה הקודמת תיארו הפסיכולוגים תיאודור לסינג וקורט לוי קבוצה זו כ"שונאי עמם" (ויש שהשתמשו בביטוי "שונאי עצמם") והציעו לכך הסברים למיניהם. אנשים בקבוצה זו אינם בעלי זהות יהודית לפי השימוש שלנו במושג זה, ולמרות העניין בתופעה זו לא נעסוק בה כאן.

שלישית, הפיקוח של האדם על רגש האהבה שלו (כמו על רגשות אחרים) הוא מוגבל. קשה מאוד להכחיד או אף לרסן אהבת הורים וילדים, ואפשר שכך הדבר גם במקרה של אהבה של אדם לקבוצת השייכות הרגשית שלו. הניסיון האנושי מעלה כי לעתים גם כשאדם מחליט לרסן או אף למחוק את רגש האהבה הוא אינו עוקר את הרגש עצמו. קיימות דוגמאות של אנשים שבחרו להתעלם כליל מזהותם הקבוצתית אך בנסיבות מיוחדות (כגון במלחמת ששת הימים) היא התעוררה ומצאה לה ביטוי.

הטיעון בדבר התקשרות ואהבה לקבוצה מחזיר אותנו לשאלה שהצגנו לעיל: מדוע השייכות לקבוצה חשובה לאדם עד כדי היותה רכיב חשוב של זהותו, בהינתן ששייכות זו כפויה עליו; כשיחסו לקבוצה אמביוולנטי; כשהשייכות הרגשית לקבוצה אינה עולה בקנה אחד עם השקפת העולם האוניברסליסטית שלו; כשהשייכות לקבוצה כרוכה בסבל; כשהזהות הקבוצתית מגבילה, לפחות לכאורה, את האוטונומיה שלו. הדיון לעיל מציע הסבר "פנימי" לשאלה זו (בניגוד להסבר חיצוני, במונחי התוצאה, שדחינו לעיל): מה שמעניק חשיבות וערך לשייכות לקבוצה הוא הרגש שאדם חש כלפיה. ערך זה חוזר ומתאשר במגוון המצבים שרגש זה מתעורר בהם במהלך החיים. אדם מייחס חשיבות וערך (לעתים שלילי) לדברים המרגשים אותו – אם בטווח המיידי, דוגמת העונג שהוא חש בהאזנה למוסיקה, אם בטווח הרחוק, דוגמת העצב שהוא חש ביחס להיעלמות המצופה של הקיבוץ. רגש חיובי של אדם כלפי קבוצת השייכות מתפרש כעדות וכביטוי לכך שהאדם מייחס חשיבות וערך לשייכותו לקבוצה. הרגש הוא הבסיס הפסיכולוגי, הגורם והטעם לייחוס ערך (אך יש מקרים שייחוס ערך הוא הגורם לרגש). התהליך הפנימי של ייחוס

ערך למשהו בעקבות התרגשות ממנו הוא מודע לפעמים. עולה מרוסיה מספר כי ההערכה המודעת שלו לשייכותו לקבוצה היהודית החלה כש"באופן מפתיע" גילה – בהיותו ברוסיה – עד כמה הוא מתרגש בכל פעם שעניין יהודי עולה בספרים שקרא ובסרטים שצפה בהם. אך בדרך כלל אדם אינו מודע לתהליך זה. כשאדם נשאל על זהותו היהודית הוא מחפש ומוצא הצדקות ישנות וטעמים חדשים לחשיבות שהוא מייחס לה. נראה שלכתחילה, במצב הטבעי כביכול, האדם אינו חש צורך להצדיק לעצמו את החשיבות הרגשית שהוא מייחס לשייכותו לקבוצה או לאהבתו לבניו. עצם הרגש שהוא חש כלפי הקבוצה הוא מקור חשיבותה בעיניו. רק בשלב מאוחר יותר הוא יבוא להרהר אחר רגש זה ולבקש לו הצדקה, כפי שנראה בהמשך.

לרגש השייכות יש היבט הערכתי, נורמטיבי והתנהגותי. רגש השייכות לקבוצה אינו רק עוררות רגשית במשמעות הצרה של המונח "רגש", מעין המיית לב. לרגש השייכות יש היבט הערכתי, נורמטיבי והתנהגותי הקשורים זה בזה. היבט ההערכה נתון במידת החיוביות של הרגש על הרצף שבין חיובי – נעים, משמח ומושך, לבין שלילי – מציק, מצער ודוחה. עם ההתפתחות הקוגניטיבית של האדם נספחות לממד זה הבחנות מעודנות הבאות לביטוי ברגשות מורכבים כהתנשאות וכקנאה, כחרטה וכהתעלות. ההערכה הטמונה ברגש היא אוטומטית ומהירה; היא מתקבלת ללא מאמץ וללא תיווך קוגניטיבי של בירור, היסק או שקלול. בכך היא דומה להערכות מוסריות מיידיות שכמה חוקרים נוטים לאפיין כאינטואיציות, במשמעות של הערכות שהיחיד אינו מודע לגורמים ולתהליכים שהביאו להן. לעתים קרובות ההערכה הטמונה ברגש אינה מודעת לאדם, וגם כשהוא מודע לה לא תמיד הוא יכול לפקח עליה. חיי היומיום מספקים לנו עדויות רבות לכך. אם אני חש רגש חיובי (או לחלופין שלילי) כלפי אדם מסוים, ההערכה החיובית (או השלילית) הגלומה ברגש תצבע את תפיסתי את האדם ואת התנהגותו ועלולה להביא אותי להטיה לא מודעת בשיפוט ובהתנהגות כלפיו. וכשם שאהבה לבן משפחה עלולה לקלקל את השורה, כך הדבר גם באהבה לקבוצה, כשהקשר עם בן הקבוצה אינו אישי.

הרגש מניע את האדם להתנהגות. זאיונס מאפיין את הרגש כמה שמורה לנו אם להתקרב למצב או להתרחק ממנו (זאת לעומת השכל, המורה לנו מה אמת ומה אינו אמת). ההערכה הטמונה ברגש מכוונת את ההתנהגות. כשאדם מניף דגל ביום העצמאות הוא אינו מודע בהכרח למקור ההנעה של התנהגותו. אם נשאל אותו מה הביא אותו להניף את הדגל אפשר שיאמר שנאמנותו למדינה הביאה אותו לכך. אך במקרים רבים נכון לומר שהנפת הדגל נבעה מרגשות שהתעוררו בו, ללא תיווך הכרתי מפותח. במקרים אחרים השפעת הרגש על ההתנהגות מתווכת בבירור דרך ההכרה – האדם מודע לכך שהוא פועל מתוך שיקול, מתוך רצון לתת ביטוי לזהותו הקבוצתית. כזוהי ההחלטה המודעת של אדם להשתתף בפעילות הקשורה לזהותו

היהודית בדיעה שהיא כרוכה בקושי ובמאמץ. דוגמאות לכך מצאנו בראיונות עם עולים מברית המועצות לשעבר שסיפרו על השתתפותם בחוגי לימוד בנושאים יהודיים, פעילות שנבעה מרצון ומהכרת חובה לתת ביטוי לרגש השייכות שלהם ולאשר אותו, תוך מודעות לסיכון הכרוך בכך.

ומכאן להיבט הנורמטיבי. ערך נושא עמו תביעה או לפחות "המלצה" להתנהג בהתאם לו. הערך הגלום ברגש כלפי הקבוצה נושא עמו תחושת מחויבות ואחריות לה. זוהי מחויבות רגשית, והיא שונה מתחושת החובה שהגישה הקוגניטיבית מדברת עליה. המחויבות הרגשית נובעת מהאהבה לקבוצה; היא מוחשת כפנימית, כמבטאת את הרצון האוטנטי של האדם, ללא כפייה או כניעה למוסכמות. סטייה ממנה תביא את האדם לבושה מפני עצמו. תחושת החובה הקוגניטיבית לעומת זאת מוחשת לעתים ככפויה בשל נורמה חברתית או עיקרון שכלי, דוגמת כלל הזהב או עיקרון האחריות ההדדית, המחייבים אותך לנהוג בקבוצתך כפי שנהגה בך ולהחזיר את "חובך" לה. סטייה מחובה זו תגרום לתחושת אשמה. העיקרון השכלי אינו מוטל אמנם על האדם מבחוץ – הוא תוצר תבונתו, אך לעתים הוא מוחש כשרוי בקונפליקט עם "הרצון החופשי" (נעיר כי גם רגש יכול להתפס כ"חיצוני", ככפוי, אך לא ניכנס לכך כאן). המחויבות המתבססת על רגש האהבה לקבוצה קרובה לתיאור הרגש – בתפיסתו של הפילוסוף יום – כבסיס המוטיוציה המוסרית. תחושת החובה לקבוצה המתבססת על עיקרון שכלי קרובה לתיאור החובה המוסרית בתפיסתו של קאנט.

גישת הרגש עונה אפוא לשתי הבעיות המרכזיות בגישה הקוגניטיבית לנושא הזהות הקבוצתית. הבעיה הראשונה היא אי-ההתאמה בין גישה זו לבין משמעות הזהות היהודית והגדרתה המשמשות אותנו בדיון הנוכחי. בהגדרה זו, המעוגנת בחייו של היחיד ובתפיסה מקובלת בחברה, אדם בעל תחושת שייכות לקבוצה היהודית, אדם ששייכות זו חשובה לו והוא מחויב לה, ייתפס כבעל זהות יהודית גם ללא מטען הכרתי תואם (לבד מתחושת השייכות). תפיסה זו אינה עולה בקנה אחד עם הגישה הקוגניטיבית אך היא תואמת את הגישה הרגשית. הבעיה השנייה נוגעת למקור המוטיוציה הכרוכה בזהות הקבוצתית. הגישה הקוגניטיבית בעניין זה – שהכרת הראוי דייה להביא להתנהגות לפיו – אינה נתמכת לא בניסיון האנושי ולא בממצאים האמפיריים בתחום זה. גישת הרגש לעומת זאת כוללת מכניזם הנעת. הקשר בין רגש להנעה הוא מהמוסכמות בפסיכולוגיה העממית והמחקרית. רגש חיובי מניע (אף כי לא בהכרח מביא) את האדם להתנהגות שתביא לשימורו ולחיזוקו ורגש שלילי מניע אותו להתנהגות שתביא להפסקתו ולהחלשתו. כמה מחקרים אכן מצאו קשר מובהק בין הרגש של אדם כלפי הקבוצה האתנית שלו לבין התנהגויות הקשורות לקבוצה, אך לא בין משתנים קוגניטיביים לבין התנהגות ביחס לקבוצה.

ה. גישה רגשית-חברתית: השלמות קוגניטיביות

גישת הרגש לנושא הזהות היהודית אינה מגמדת את תפקיד הקוגניציה בזהות. הטענה שבסיס הזהות הקבוצתית הוא רגש מתמשך של אהבה לקבוצה אינה עומדת בסתירה לעובדה שרבים חווים את הזהות היהודית כמבנה הכרתי מורכב ועשיר. על מקומם של גורמים קוגניטיביים בזהות הלאומית הצבענו בחלק קודם. הם מיוצגים בתכנים דוגמת הזיכרון ההיסטורי, אמונות וערכים, נורמות, יצירות התרבות של הקבוצה ועוד; ומעבר לכל אלה – הם באים לביטוי בחשיבה של אנשים על אודות שייכותם לקבוצה היהודית ומחויבותם לה ובחירתם להכירה ולהבינה. אם נדמה את הרגש לשלד הזהות היהודית אזי הרכיבים הקוגניטיביים ידמו לגוף שלה. הרגש עונה לשאלה: "מי אני? מהי קבוצת השייכות שלי?" ההכרה עונה לשאלה: "מה אני ומדוע? ומה מייחד קבוצה זו?" הרכיבים הקוגניטיביים מעניקים תוכן וכיוון לתחושת השייכות הקבוצתית, בתוך כך הם בונים אותה ומעמידים זהות יציבה ובעלת משמעות. ללא הרכיבים הקוגניטיביים רגש השייכות הוא עיוור ואינו יציב; הוא לא יספק את הצורך והרצון של האדם לתת תשובה לשאלות ה"מה" וה"למה" ביחס לרגש. אין פלא על כן שרכיבים אלו היו והינם מוקד העיסוק בזהות היהודית. גישת הרגש אינה מספקת אפוא לתיאור מלא של הזהות היהודית המתמשכת; היא זקוקה להשלמה שתתאר את הצד הקוגניטיבי העשיר של הזהות ותסביר אותו. לשם כך נפנה לגישה הקוגניטיבית שהצגנו לעיל ולגישות פסיכולוגיות-התפתחותיות אחרות. השאלה העומדת לפנינו היא מדוע, כיצד ואלה גורמי הכרה חוברים לרגש השייכות הבסיסי ומשתלבים בו. בפרק זה נעסוק בשאלה זו. נראה כיצד הגישה הקוגניטיבית יחד עם גישה חברתית-תרבותית משתלבות עם גישת הרגש לכלל תשובה לשאלה זו. השילוב המוצע מתווה קווים לגישה רגשית-חברתית להתפתחות הזהות היהודית ולתפקודה, גישה הבנויה על שתי הגישות הקודמות.

שני הבדלים חשובים יש בין גישה זו לגישה הקוגניטיבית. האחד – בנקודת המוצא: הגישה הרגשית-חברתית מסכימה כי להכרה יש תפקיד מרכזי בעיצוב הזהות הקבוצתית ובתפקודה, אך טוענת כי אין היא הבסיס לה – כי בסיס הזהות הקבוצתית הוא רגש השייכות לקבוצה. השני – בתיאור תהליך ההתפתחות: הגישה הקוגניטיבית שמה דגש בהבניה עצמית – בארגון הידע ובמתן פשר למציאות בידי האדם עצמו בהתאם לרמת התפתחותו הקוגניטיבית. הגישה הרגשית-חברתית לעומת זאת נותנת משקל רב גם למסרים שהחברה והתרבות מעבירות; האהבה לקבוצה מביאה להפנמת מסרים אלה. תהליך התפתחות הזהות הקבוצתית לפי הגישה המוצעת כאן מבוסס על רגש השייכות והאהבה לקבוצה, אך במהלכו המערכת הקוגניטיבית תופסת מקום מרכזי בבניין הזהות. היא נכנסת לתהליך

כמשרתת את רגש השייכות הבסיסי וכמשלימה אותו, ואט-אט היא הופכת, לפחות לכאורה, לאדונית השולטת על דרכי הביטוי של רגש זה, מעצבת ובונה אותו לכלל הזהות היהודית שהאדם חווה, עד שהיא מקבלת מעמד מרכזי בזהותו.

השלמות קוגניטיביות. נחזור שוב להתפתחות המוסר כדגם להתפתחות הזהות הקבוצתית. פסיכולוגים רבים יסכימו עם טענתם של הוגי דעות כאדם סמית, כדיוויד יום וכאחרים שבסיס המוסר הוא ברגשות הטבועים באדם, דוגמת רגש הסימפטיה כלפי האחר. מחקרים חדשים בנושא מחזקים טענה זו בהצביעם על כך שלאדם יש מוכנויות לפתח רגשות המאופיינים כ"מוסריים". הרגשות הללו מציבים כיוון אך אין די בהם להדרכת ההתנהגות המוסרית לכל היבטיה. הם זקוקים ל"השלמות". השלמות אלה ניוזנות מהתרבות ונרכשות בהתנסות חברתית מתאימה. שתי דוגמאות בולטות להשלמות כאלו בתחום המוסר הן נורמות והנמקות. כדי שיוכלו להדריך את ההתנהגות, הרגשות זקוקים למערכת הגדרות ונורמות. הרגשות מעוררים את הרגישות והקשב למצבים בעלי משמעות מוסרית, דוגמת פגיעה בזולת או צרתו של האביון, אך הם אינם ספציפיים כדי כך שיוכלו לכוון את ההתנהגות ואינם עשירים דיים להתמודד במורכבות הבעיות שמעוררים נושאים כמו הפלה מלאכותית וכחלוקה צודקת של משאבים. לשם כך התרבות מפתחת הגדרות ונורמות האמורות ליישם את הרגשות הבסיסיים במצבים ספציפיים ולהציע תשובות למצבים בעייתיים. הרגשות זקוקים גם להנמקות. הם זקוקים לכך כדי לענות לצורך האדם ולנטייתו להיות רציונלי, להעניק תוקף ומשמעות להחלטתו ולהתנהגותו, וגם כדי שיוכלו להדריכו במצבים עמומים שהנורמות בהם אינן מכוונות אותו. להנמקות שאדם נותן לשיפוטי יש חשיבות רבה. גם אם חלק מההנמקות הן הצדקות שלאחר-מעשה, רציונליזציות שנועדו להצדיק החלטות שכבר נתקבלו, סביר להניח שבהמשך הדרך – משנוסחו – הן ישפיעו על החשיבה, הרגש וההתנהגות המוסרית; שהרי הן מציגות אמונות והיסקים שהאדם חושב לראויים (שאם לא כן לא היה משתמש בהם כהנמקות).

שני סוגי ההשלמה שתיארנו, הנורמות וההנמקות, יחד עם הרגלים שצמחו מהן, מצטרפים למערכת חשיבתית-התנהגותית מעובה ומורכבת. ללא מערכת זו הרגש המוסרי הוא עיוור ודליל. ללא ה"השלמות" הללו הרגשות המוסריים מנותקים ממצאות החיים הריאליים, וגם – מה שחשוב לא פחות – מהמציאות הנפשית של האדם, שהצורך לבהירות ולמשמעות ולאישור רציונלי הוא תכונה מכוננת שלה. השילוב של השלמות אלה, מפותחות יותר או פחות, עם הרגשות המוסריים מצמיח מה שכמה חוקרים מתארים כאינטואיציות מוסריות, הבאות לביטוי בשיפוט המוסרי הראשוני ובהתנהגות המוסרית.

דגם זה תקף גם ביחס לזהות הקבוצתית. להלן תיאור סכמטי לתהליך ההתפתחות של זהות זו, על השלמותיה הקוגניטיביות, לפי הגישה הרגשית-חברתית המוצעת כאן. תהליך זה יכול להיחלש או אף להיעצר בנקודות כאלו ואחרות, בהתאם לכישוריו של האדם ולהתנסויותיו. כפי שהצענו לעיל, בתהליך ההתקשרות הראשוני הילד מארגן ומפרש את רשמיו ואת תחושותיו ובהדרגה הוא מגיע להבחנה בין קבוצת השייכות שלו לקבוצות אחרות. בסיס ההבחנה הוא רגש ההתקשרות – האהבה לבני המשפחה ומאוחר יותר, עם ההתפתחות הקוגניטיבית, גם לקבוצה רחבה ומופשטת כמו העם. לתפיסה של קשר-דם יש כנראה משקל ב"בחירת" המתבגר בקבוצת השייכות שלו, וכך אולי אפשר לפרש את התופעה שמתבגרים מאומצים מחפשים את ההורים הביולוגים שלהם; אך נראה שהגורם המכריע בבחירה זו הוא תפיסת הילד את קבוצת השייכות של ההורים המגדלים אותו. כשההורים ודמויות משמעותיות אחרות בסביבתו תופסים את הקבוצה היהודית כקבוצת השייכות שלהם ומרגישים, שופטים ופועלים בהתאם, גם הילד יתפוס אותה כך. הרגש כלפי הקבוצה נעטף בהמשך התהליך בהשלמות קוגניטיביות: הבסיס הריאלי של הקבוצה, הציפיות מבין הקבוצה ועוד, כפי שיפורט בהמשך. ובד-בבד ההשלמות הקוגניטיביות נעטפות ונטענות ברגשות חיוביים כלפי אנשים, אירועים, רעיונות וסמלים הקשורים לקבוצה.

במהלך ההתפתחות, דרך האינטראקציה עם סביבתו, המתבגר מגיע ליכולת להשקיף על עצמו מנקודת מבט חיצונית ולחשיבה מופשטת וביקורתית. מתוך סקרנותו וחתירתו להבין את עולמו הוא ישאל את עצמו שאלות מורכבות יותר על הזהות הקבוצתית שלו, כמו מה טיבה ומדוע יאמץ אותה; ולענייננו: מה טיבה של יהודיותו (שיסודה ברגש השייכות) ומדוע יחזיק בה; והוא ישאל לאשר את חברותו בקבוצה. בשלב זה יגיע האדם להכרה בבסיס שייכותו לקבוצה – בשיתוף שלו עמה בשפה, בהיסטוריה ובגורל ובמקרים רבים גם בתכנים ובאורחות חשיבה והתנהגות. אם עד עכשיו שימש המצב הנתון, שאין מהרהרים אחריו, נקודת המוצא לתפיסת הילד את שייכותו לקבוצה היהודית הרי מעתה נקודת המוצא היא (גם) היחיד עצמו, המבקש לברר שייכות זו. הוא ישאל את עצמו, לאו דווקא במודעות מלאה, אם ובאיזו מידה ומדוע חשוב לו וראוי לו לשמור על זהותו הקבוצתית, דרך אלה רכיבים שלה, וכיצד. במהלך ההתפתחות נוצרת ההבחנה בין רכיבים בתוכן הזהות הקבוצתית, כגון חגים, מדינת ישראל ותנ"ך, וברמה מופשטת יותר – דת, לאום ותרבות. יהיו רכיבים שיתפוס כמרכזיים לזהותו הקבוצתית, כאלה שהרגש כלפיהם חזק, ויהיו שיתפוסו בעיניו כשוליים, כאלה שהרגש כלפיהם חלש. עוצמת הרגש של היחיד כלפי הרכיבים תושפע מגורמים דוגמת התנסותו החברתית והאישית ואמונות ונטיות שיש

לו הקשורות בעקיפין לזהות היהודית. ההשלמות הקוגניטיביות ועוצמתן הרגשית יתפתחו וישתנו הן לאורך חיי האדם והן לרוחב המצבים שהוא נקלע לתוכם.

עם ההתבגרות והבגרות יהיו השאלות ביחס לזהות היהודית רלוונטיות ודוחקות יותר. ככל שיש לקבל החלטות חשובות יותר ואחריות רבה יותר, כגון לגבי לימודים, אורח חיים וקריירה, ההתמודדות בשאלות אלה תהיה תכופה ורב-פנים יותר. בהמשך לחיפוש ולבירור יהיה על האדם גם להחליט ולהתחייב, בכלל זה בנושאים שדעתו בהם אינה נחרצת. חשיבות יתרה נודעת לשלב ההחלטה על חינוך הילדים, החלטה המציבה חזיתית את שאלת הקשר והמחויבות לעבר ולתרבות. במהלך המתמשך של בירור הזהות וקבלת החלטות מחייבות יפתח האדם מבנה רגשי-מחשבתי-התנהגותי מורכב, לא בהכרח לכיד, ביחס לזהותו הקבוצתית, מבנה המשלב בין הרגשות שביסודה, התכנים והמשמעויות שהוא בונה ומאמץ סביבה ונטייה ל"התקרבות" לקבוצה (או להימנעות ממנה). האהבה הראשונית לקבוצה תתפתח (בהתאם לתרבות) לאהבה מורכבת, הכוללת גם תחושת מחויבות מודעת. רגש האהבה יתעדן ויתפצל לגוונים שונים וישתלבו בו רגשות משניים (שרכיב קוגניטיבי קובע את אופיים) כהערצה או כאירוניה, כגעגועים או כחרטה; וההתקרבות לקבוצה תתפתח לתפיסה נורמטיבית של השייכות לה ואימוץ אורחות חייה. בהמשך התהליך יפתח האדם רגשות חזקים כלפי רכיבים ספציפיים של ההשלמות – לאירועים ולדמויות מההיסטוריה היהודית, לספרות היהודית לגוניה, לחגים ולסמלים כמו גם למצבים אקטואליים הקשורים לזהותו הקבוצתית. לרגשות אלה תהיה "עצמאות תפקודית" (בלשונו של הפסיכולוג אלפורט) – כוח רגשי והנעתי משל עצמו. רגשות משניים אלו כלפי רכיבים של ההשלמות הקוגניטיביות יחזקו ויבססו את הזהות הקבוצתית. עקב הקשר שלהם ל"גירוים" בעלי חיות ולמצבים "כאן ועכשיו" (כמו יום העצמאות), ובאותה עת גם למחשבות יציבות שאינן תלויות בגירוי חיצוני (עצמאות מדינית), לרגשות משניים אלה יש תפקיד מכריע ב"תחזוק" השוטף של הזהות הקבוצתית ובסיפוק הצורך לתת לה ביטוי.

השילוב בין ממדי הרגש לממדי ההכרה וההתנהגות ביחס לקבוצת השייכות, כפי שעוצבו במהלך חייו של האדם, הוא בסיס ל"מערך תגובה זהותי". מערך זה כולל קשב, רגש, שיפוט ונטיית התנהגות המתעוררים אצל האדם כל אימת שעולה עניין הקשור לזהותו הקבוצתית. כשמופיעה בעיתון ידיעה נידחת על תקרית שיש בה אבק אנטישמיות, אדם בעל זהות יהודית יהיה קשוב לה, יתרגש, יעריך וישפוט את האירוע, והערכתו תעורר בו נטיית התנהגות. התעוררות מערך תגובה כזה אינה מבטיחה התנהגות; נטיות ושיקולים אחרים עשויים לגבור עליו ולרסן אותו, לטוב או לרע. הניסיון היומיומי, כמו גם ראינות עם מי שהיו בני קבוצת מיעוט

(יהודים בברית המועצות לשעבר), מעידים שמערך תגובה כזה הוא שכיח למדי וכרוך לעתים בחוויה פנימית עזה. חשוב לציין כי במערך תגובה כזה טמונה סכנה של שיפוט פיזי ומוטה.

סוגי ההשלמה הקוגניטיבית. ההשלמות הקוגניטיבית לשלל סוגיהן מכוננות את הצד התוכני של הזהות הקבוצתית. לענייננו יספיק תיאור קצר של ארבעה סוגי השלמות כאלו. הסוג הראשון הוא **אמונות** ביחס ליסודות ה"ריאליסטיים" של הזהות הקבוצתית. עם אלה נמנות התשובות לשאלה: מהם הרכיבים המשותפים המהווים בסיס לתפיסת הקבוצה כקבוצה מובחנת ולתחושת השייכות לה? בני הקבוצה רוצים ללמוד ולהכיר יסודות אלה, הכוללים את ההיסטוריה של הקבוצה, רעיונות וערכים שלה, נכסי תרבותה וכדומה. בהשלמות מסוג זה האדם מבקש לאשר את זהותו ולא דווקא לגלות את האמת האובייקטיבית (המיתולוגיות של עמים שונים הן דוגמה לכך); אולי משום כך היחיד והקבוצה נמנעים לעתים מחקירה דקדקנית וביקורתית שלהן. דוגמאות ליסודות כאלה בתודעת היהודי הן התנ"ך והשואה. סוג שני של השלמות קשור ב**נורמות** שיענו לשאלות כגון "מהן הציפיות מחבר הקבוצה, על מה הן מתבססות ובאיזו מידה הן מחייבות?" דוגמה מובהקת לציפיות אלו בקבוצה היהודית הן מצוות דתיות ונגזרותיהן התרבותיות (כולל החילוניות). השלמות מסוג זה נתפסות כהסכמות חברתיות לגבי התנהלות ראויה של הקבוצה ושל החברים בה. חילוקי הדעות על השלמות אלה הם רבים ועמוקים, בייחוד מאז עליית תפיסה של זהות יהודית שאינה תלויה בקיום מצוות. חלקן המכריע של השלמות אלה נלמד או מופנם ללא מודעות מלאה, דרך חשיפה להתנהגות (ממשית או וירטואלית) של "דמויות משמעותיות". אך במהלך חייו היחיד בוחר לעצמו ומאמץ ציפיות אישיות מתוך מגוון הציפיות החברתיות הפרוש בפניו.

סוג שלישי של השלמות הוא ה**נמקות** והצדקות ברמה עקרונית. היחיד יחפש תשובות לשאלה כמו: "מדוע עלי לייחס חשיבות לרגש החזק שלי ביחס לקבוצה? ומדוע לקבוצה זו ולא לחברה האנושית בכללה?" אף שבסיסה של הזהות היהודית הוא רגשי לטענתנו, חשוב לאדם למצוא לה לגיטימציה. הוא יחפש טעמים לאימוץ תחושת השייכות ולפיתוחה לזהות יהודית מלאה. בעיני רבים, עצם הרגש כלפי הקבוצה והייחולים לפריחתה (כעובדת יסוד) או ההכרה במשקלה המכריע של הקבוצה בהתפתחותם ובחייהם או תפיסת הגורל המשותף והנאמנות לעברם הם טעמים מספיקים לתחושת שייכות לעם היהודי - לתפיסת הזהות היהודית כרכיב אותנטי שלהם, שאינם יכולים להתכחש לו. רבים אחרים מבקשים בירור פילוסופי של השייכות לעם ושל נורמות הקבוצה. השלמות מסוג זה נתפסות בדרך כלל כסובייקטיביות, כמעוגנות באמונות ובערכים שאין להוכיחם ולכן אין לצפות

להסכמה עליהן – הן צומחות מרצונו הטבעי של אדם להבין את עולמו ולתת לו פשר, ומשצמחו הן משפיעות על פרשנותו ועל ההחלטות שיקבל בעניינים בעלי נגיעה לזהותו הקבוצתית.

סוג אחר של השלמות ביחס לזהות הקבוצתית קשור בייחוס **תכלית**. השלמה מסוג זה היא בעלת פוטנציאל רב להשראה ולהשפעה על היחיד. משהגיע להכרה בזהותו היהודית וביסודותיה, האדם עשוי לחפש לה תכלית, מעבר לסיבות ולטעמים שגייס להצדקת שימורה. בקשת התכלית נובעת מנטיית האדם לתת משמעות "גבוהה" לקיומו כסוכן עצמאי ובעל יזמה הפועל על פי ערכיו ורצונו החופשי במציאות הכפויה עליו. ההנמקות וההצדקות שהזכרנו לעיל עונות לשאלה "מדוע לשמור על הזהות הקבוצתית?" שאלת התכלית היא "לשם מה לשמור על הזהות?" שאלה זו ניצבת מאחורי החיפושים אחרי ייעוד וייחוד לזהות היהודית, כמו שאלתו של הפילוסוף הרמן כהן "במה תורמת היהדות לאנושות?" האתוס של הקבוצה והשיח בה מעלים ביחיד כמה תכליות ומהן יאמץ – בידועין או בלא יודעין – כאלו המתאימות לו בהקשר חייו. דוגמה מובהקת לתכלית כזו היא תפיסת הזהות היהודית כמכוונת ומובילה לתיקון עולם, בכיוונים וניסוחים למיניהם, למן תיקון ברוח "מלכות שדי" ועד תיקון ברוח קומוניזם קוסמופוליטי (הקשור אולי בהשתתפות הרבה יחסית של יהודים בתנועות מהפכניות). תפיסת התכלית עשויה אפוא "למרוד" בזהות הקבוצתית שהצמיחה אותה. להמחשת סוג זה של השלמה קוגניטיבית אצטט שני משפטים קצרים מתוך ראיונות עם סטודנטים על זהותם היהודית: "השייכות לעם היהודי מרוממת אותי; היא מחברת אותי לאידיאלים נעלים, מחזון ישעיהו ועד למרקס ועד לקיבוץ"; "[עם זהותי היהודית] אני לא פלוני אלמוני; אני חוליה בשלשלת מפוארת." רעיונות מסוג זה מופיעים בכתביהם של הוגי דעות אך גם מראיונות עם סטודנטים לא נפקד מקומם.

ההשלמות הקוגניטיביות מארבעת הסוגים שצינתי מתקבצות לאשכולות האמורים להיות (בעיני היחיד) בעלי עקיבות פנימית, שהרי כל אחת מההשלמות משליכה על האחרות. כך לדוגמה תפיסת הבסיס לזהות הקבוצתית משליכה על תפיסת הציפיות מחבר הקבוצה ותפיסת הציפיות משליכה על ההנמקות לזהות. דוגמאות לאשכולות כאלו בזהות היהודית הן זהות מבוססת דת, זהות מבוססת תרבות, זהות מבוססת לאום וזהות מבוססת שליחות חברתית, כשבכל אחת מהן קיימים שלל גוונים.

רמות בהתפתחות הזהות הקבוצתית. סוגי ההשלמה שתארתני נבנים זה על גבי זה ומתחלקים לרמות בהתפתחות הזהות היהודית (דוק: "רמות" – המתקיימות זו לצד זו, ולא "שלבנים" פיאז'טיאניים שכל אחד מהם מחליף את קודמו). אתאר

אותן באופן סכמטי: ברמה הראשונה הילד (והמבוגר) חש, ללא הרהור, שהוא שייך לקבוצה היהודית; כמתואר לעיל. ברמה השנייה, עם הכרת היסודות המשותפים לו ולקבוצה – ההשלמה מהסוג הראשון – האדם מכיר בשייכותו לקבוצה כנתון במציאות. ברמה השלישית, עם הכרת הדרישות והציפיות מחברי הקבוצה – ההשלמה מהסוג השני – האדם מקבל עליו את השייכות לקבוצה, תחילה מתוך קונפורמיות ואחר כך מתוך הכרה בתוקף ההסכמות החברתיות של הקבוצה (או לחלופין הוא מורד בקבוצה, עמדה היכולה להוביל לכיוונים מכיוונים שונים). ברמה הרביעית, אחרי שהבהיר לעצמו את הסיבות והטעמים לאימוץ השייכות ה"כפויה" עליו – ההשלמה מהסוג השלישי – האדם מאשר ומאמץ את זהותו הקבוצתית כרכיב בזהותו האישית. ברמה החמישית האדם מעצב את זהותו דרך מתן תכלית לשייכותו לקבוצה – ההשלמה מהסוג הרביעי – כגון תפיסת הזהות היהודית כייעוד וכשליחות. רמות אלה משקפות פנים כאלה ואחרים של תחושת הזהות היהודית, של בחירה בה ושל קבלת אחריות ביחס אליה. מצבים והקשרים שונים מעוררים ביתר עוצמה פן זה או אחר של הזהות הקבוצתית.

רמות אלו בהתפתחות הזהות ובתפקודה מובחנות בשלושה ממדים שיש ביניהם חפיפה חלקית: א. ממוחשי למופשט - מתחושת שייכות המתבססת על שיתוף בתכונות מוחשיות כמו קשר-דם, טריטוריה ואינטרסים, לזהות המתבססת על ערכים, תרבות וייעוד משותפים; ב. מחיצוני לפנימי - מזהות המתבססת על גורמים חיצוניים, על תחושת שיתוף עם אנשים וקבוצה כעובדה, לזהות העגונה בהגדרה עצמית מתוך בחירה אישית; ג. מפסיביות לאקטיביות - מהכרה פסיבית בזהות היהודית כתכונה נתונה של היחיד, דרך הכרה בה כמטילה חובות לתחושת חובה של היחיד לעצמו מתוקף בחירתו בזהות, ועד לביטוי ספונטני יצירתי של הזהות דרך הבניה ופרשנות אישית, כולל חיפוש תכלית.

גורמים בתהליך הלמידה של ההשלמות הקוגניטיביות. חלק נכבד מההשלמות הקוגניטיביות מונחל במהלך ה"טבעי" של החיים בקבוצה, מתוך התבוננות והתנסות בהתנהגויות החוזרות בתכיפות בקרב חברי הקבוצה – בשפה, באורחות חיים, בחשיבה, בנורמות, בהעדפות ערכיות ועוד. השלמות מסוג זה "מושלכות" על האדם ולרוב הוא אינו מודע לרכישתן ולקשר שלהן לקבוצתו. השלמות אלו כוללות מבני תפיסה וחשיבה (דוגמת גישת "איפכא מסתברא") וכן אמונות וערכים שהם בחזקת "מובן מאליו" בחברה זו (דוגמת דאגה לקבוצה). למשקיף מהחוץ ייקל להבחין בתכונות המתבססות על השלמות מסוג זה והוא יראה בהן מאפיינים של הקבוצה. אולם ספק אם בתקופתנו אפשר להצביע על מאפיינים של כלל הקבוצה היהודית, על שפע תרבויות המוצא המיוצגות בה. חלק אחר מההשלמות הקוגניטיביות

מונחל באופן מכוון: ההורים, החברה וכן האדם עצמו מבקשים להנחיל או לנחול השלמות אלה מתוך כוונה לצקת תוכן בזהות היהודית. כזהו לימוד ההיסטוריה היהודית והספרות היהודית לדורותיה. ההבחנה בין שני הסוגים הללו של השלמות קוגניטיביות, כאלו שהונחלו באופן לא מכוון וכאלו שהונחלו או נרכשו באופן מכוון, אינה חדשה. השלמות מהסוג המכוון מוצאות דרכן לסוג הלא-מכוון והופכות להיות חלק מתהליך החיברות ה"טבעי", שאיננו מודעים לכוונות שהנחו אותו.

שני גורמים בולטים בהשפעתם על תהליך ההשלמה הקוגניטיבית - בעיקר המכוונת - הם עוצמת רגש השייכות של היחיד כלפי הקבוצה והמסרים שהילד והמבוגר מקבלים ביחס לשייכות לקבוצה. באופן פשטני נדבר על רצף של עוצמת הרגש כלפי הקבוצה, למן כמעט-העדר רגש או התעלמות מכוונת ממנו, דרך רגש סמוי המתעורר רק במצבים מיוחדים, לרגש קבוע אך נמוך בעוצמתו ועד לרגש חזק מאוד וקבוע. העדר רגש שייכות לקבוצה היהודית יכול לנבוע מכך שבמהלך החיברות שלו היחיד לא חווה שיתוף וחפיפה עם הקבוצה או מכך שרגש השייכות שלו תועל בעיקר לכיוון אחר (כגון למדינה ולא לקבוצה) או מריסון מכוון - ואף דחייה - של הרגש עקב שיקולים מנוגדים לו, מודעים ולא מודעים (סוגיה זו של העדר רגש שייכות לקבוצה, או אף של רגש שלילי כלפיה, המביא להתבוללות, היא נושא לדיון נפרד). יש לשער שקיים קשר חיובי בין עוצמת הרגש כלפי הקבוצה לבין מידת הצורך של היחיד לבירור משמעות הרגש ולביסוסו. מי שהרגש שלו כלפי הקבוצה חלש לא יטרח לברר את נושא שייכותו הקבוצתית ותהליך ההשלמה הקוגניטיבית ייקטע אצלו; לעומת זאת מי שהרגש שלו כלפי הקבוצה חזק (אך אולי לא חזק מדי) יחוש צורך לבררו. הדבר יבוא לביטוי בהיקף ובעומק ההשלמה הקוגניטיבית שהאדם יחפש ויאמץ, ומתוך כך במורכבות הזהות הקבוצתית שלו ובחוסנה.

גורם אחר האמור להשפיע על תהליך ההשלמה הקוגניטיבית, על האינטנסיביות שלה ועל קביעותה הוא המסרים וההזדמנויות שהילד והמבוגר מקבלים מסביבתם. בדרכים מכוונות או לא מכוונות, החברה והתרבות, כמו גם סביבתו הקרובה של האדם, יכולות לעודד חיפוש מעמיק של השלמה קוגניטיבית בתחום זה או אחר (כגון במקרא או בספרות המזרח הקדום או בספרות עברית חדשה או בפילוסופיה), או לדכא אותו; להציע הזדמנויות לחיפוש ולהשלמה כאלה או למנוע אותם; להביא לתפיסת תכנים מסוימים כמקודשים או כנתונים להעדפת היחיד. למסרים ולדרכי העברתם (שלא נעסוק בהם) תהיה השפעה מכרעת על המוטיווציה של הילד והמבוגר ועל נכונותם ללמוד תכנים למיניהם ולאמץ אותם כקשורים לזהותם הקבוצתית. נזכור עם זאת שבמהלך גיבוש הזהות יש מקום גם לבחירות, להבניות ולפרשנויות של היחיד. ההשלמה הקוגניטיבית נסמכת אפוא

הן על מסרים תרבותיים הן על הבניה עצמית. יש בכך הסבר למחלוקות העזות על ההשלמות הקוגניטיביות.

החברה החרדית בישראל מציגה דוגמה מאלפת להשפעת החברה על תהליך החיפוש (או אי-החיפוש) אחר השלמות קוגניטיביות. חברה זו מנחילה לחבריה רגש חזק כלפי שייכותם לקבוצה היהודית ובה בעת גם השלמה קוגניטיבית הדוקה. היא מעמידה לפנייהם מערכת של אמונות, נורמות, ערכים ואורחות חיים האמורה להציג תשובה לכל שאלה והצדקה לכל תביעה, מתוך שילוב מלא בין רמת היחיד לרמת הקבוצה. מערכת כזו עשויה לייתר – בעיני חבר הקבוצה – חיפוש וברור נוספים ואף למנוע אותם. לא כך אצל מי שגדל בתרבות יהודית חילונית. הרגש שלו כלפי הקבוצה היהודית עשוי להיות חזק כמו זה של החרדי וגם הוא ירצה לשמר ולקדם את זהותו היהודית. אך במקרים רבים הוא אינו יודע כיצד ולמה. ה"יהודיות" שלו מציבה לפניו שאלות קשות: מה טיבה, מה מצופה ממנו כיהודי, מה ההצדקה לנטייתו לשמר אותה, ועוד ועוד. השונות הרבה בתפיסת ה"יהודיות" בחברה המודרנית מעוררת שאלות אלו ביתר שאת ולאורך זמן. היא מביאה את האדם להרהר גם אחרי מוסכמות שהיו ועודן בחזקת "מובן מאליו".

גבולות ואילוץים בבחירת ההשלמות הקוגניטיביות. בבואו לבחור בהשלמות קוגניטיביות לרגש השייכות שלו – באמונות, בנורמות, בהנמקות ובתכליות שיענו לשאלותיו ולצרכיו בנושא הזהות הקבוצתית – האדם בחברה המודרנית עומד לפני חלופות שלעתיים סותרות זו את זו. אלה גורמים משפיעים על כיוון הבחירה האישית שלו (מעבר להשפעת התרבות וסוכני חיברות למיניהם)? האם יש לבחירה זו גבולות ואילוץים? השאלות הללו על תכני הזהות הקבוצתית הן מהחשובות יותר אך מהנחקרות פחות. כהדגמה לנושאים הקשורים בהן אעלה שלוש השערות על אודות "אילוץים" בבחירת ההשלמות. א. שלא כרגש הפליאה שביסוד החתירה להבנת המציאות, רגש האהבה לקבוצה הוא בעל תוכן וכיוון. נצפה על כן שההשלמה הקוגניטיבית תתאים לתוכן הרגש הבסיסי ה"מזמין" אותה – האהבה לקבוצה והרצון להתקרב אליה ולתרום לפריחתה. השלמה קוגניטיבית המערערת על עצם קיום הקבוצה או על האהבה לה לכתחילה לא תתקבל על דעת היחיד המחפש השלמה לרגש השייכות. ערעור כזה יימצא אצל בעלי רגש שלילי כלפי הקבוצה וילווה בהסבר (רציונליזציה?) המעיד שהם חשים צורך להצדיק עמדה חורגת זאת. ב. סביר להניח שהאדם יבחר בהשלמות המתאימות ככל האפשר למערכת האמונות, הערכים והעמדות שלו (כאלה שאינם קשורים לרגש השייכות) כך שהדיסוננס הקוגניטיבי שיווצר יהיה מזערי. הסוציאליסט ישלים את זהותו היהודית בהדגשת הצדדים החברתיים בתרבות היהודית, כמצוות השמיטה וכמסורת העזרה ההדדית.

הקפיטליסט לעומתו יפנה לפסוק כמו "כי לא יחדל אביון מקרב הארץ" ולמסורת גמילות החסד של העשירים. האוניברסליסט יצטט את המימרה "כל המציל נפש אחת כאילו הציל עולם מלא". הפרטיקולריסט לעומתו ישתמש בגרסה אחרת של מימרה זו, המדברת במי שמציל נפש מִישראל. ג. בחירת ההשלמה הקוגניטיבית אינה יכולה להישען רק על הנטייה האישית של האדם, ללא התחשבות בסטנדרטים המקובלים בקבוצת הזהות ובתרבותה. זהות קבוצתית צריכה להיתפס כלגיטימית וכמקובלת בעיני קבוצה (ולו וירטואלית), אף כי לא בהכרח בעיני כולם, וכבעלת עוגן בתרבות הקבוצה. ללא מידה של הסכמה חברתית וקשר לתרבות הקבוצה, לא תוכל הזהות להיתפס כ"קבוצתית".

האילוצים שמנינו הם "פנימיים", קשורים לתכנה של הזהות הקבוצתית. לכאורה הם מצמצמים את מרחב הבחירה של האדם בבואו לבחור בהשלמות קוגניטיביות, אך המחלוקות הרבות בתחום מראות שגם במרחב זה אפשרויות הבחירה אינן מעטות. הניסיון אכן מגלה שמנגנוני הגנה (או הסתגלות) יכולים להביא את האדם לאמץ גם השלמות שבעיני המסתכל החיצוני ייתפסו כחורגות מהאילוצים שהזכרנו – כסטייה מרגש האהבה לקבוצה או ממערכת האמונות והערכים שלה או ממה שנתפס בקבוצה כלגיטימי. קהילת היהודים-המשיחיים בישראל, התופסים עצמם כבעלי זהות יהודית, היא דוגמה למרחב הגמישות בבניית השלמות קוגניטיביות. מרחב זה משתקף בשונות הרבה בתפיסת הזהות היהודית בעת החדשה.

קשיים באימוץ ההשלמות הקוגניטיביות. בתהליך הארוך של בניית הזהות הקבוצתית ופיתוחה ייתקל האדם בקשיים ממגוון סוגים. הגלוי ביותר לעין – שאינו מענייננו כאן – הוא קושי פרקטי, כקושי בהתקבלות חברתית או בקבלת עבודה עקב זהותו הקבוצתית. מקרים רבים של המרת דת נבעו מקושי כזה, כשלעתים – אצל חלק מהאנוסים לדוגמה או במקרה של היינה – המומר חיפש דרך לשוב לקבוצת השייכות שנטש. סוג אחר הוא קושי רעיוני-רגשי בהשלמות הקוגניטיביות – האדם מגלה אירועים ורעיונות ונוהגים של קבוצת השייכות שאינם תואמים את רגשותיו וערכיו. כך לדוגמה הוא עשוי לגלות צדדים לא-חיוביים לטעמו בהיסטוריה של הקבוצה היהודית, בערכיה או בתרבותה. גילוי זה יביא לדיסוננס כפול – עקב הסתירה בין אהבתו לקבוצה לבין עצם גילוי צדדים שליליים בה; ועקב הסתירה או הפער בין עמדות או ערכים מסוימים במסורת הקבוצה (כגון יחס לנשים) לבין רכיב מהותי של הזהות האישית שלו (כגון עיקרון השוויון בין בני האדם). כיצד יגיב לקשיים אלה? סיפור הזהות היהודית לאורך הדורות הוא אולי הטקסט העשיר ביותר בנושא מרתק זה אך לא כאן המקום לדון בכך. לענייננו נציין שלעתים

קרובות דיסוננס כזה מעורר את האדם לשאול עצמו מי הוא ולאן הוא הולך. יש מי שבעקבות בירור כזה יחליטו לנטוש את הקבוצה, יש מי שידחיקו את הדיסוננס ויש מי שיחיו עמו תוך קבלת הסתירה כחלק מהמוגבלות האנושית.

אך יש מי שתגובתם לדיסוננס כזה היא התחייבות מודעת לזהות הקבוצתית מתוך הצורך לחזק ולאשר אותה דווקא נכחו. כדברי אחד המרואיינים שלנו שעומת עם הלכה יהודית הנוגדת את תפיסת הצדק שלו: "אני לא מאושר מהרבה דברים ביהדות. אז מה? גם עם אמא שלי יש לי בעיות. אז מה? אני אעזוב אותה? זה מביא אותי כל פעם לחזק את הקשר איתה." לשאלה "מדוע?" העלה המרואיין כמה נימוקים צפויים ("היא גידלה אותי", "אני חייב לה"), אך בעיקר "כי זו אמא שלי ולא אתן לבעיות להרחיק אותה ממני", ובמקביל – "ואותו דבר עם היהדות: זה העם שלי, על הטוב שבו ועל הרע שבו – שחובה עלי להילחם בו". מרואיין זה מדגים תהליך רווח למדי שהיחיד בוחן בו את עצמו – מה חשוב לו, מה אכפת לו והאם הוא יכול ורוצה להמשיך לשמור על זהותו הקבוצתית. המרואיין שציטטתי בחר להיות נאמן לקבוצתו למרות הדיסוננס שחש כלפיה. זהותו מתבססת עתה על רגש מדרגה שנייה, רגש הצומח מרפלקסיה על רגש השייכות הבסיסי וההשלמות הקוגניטיבית. רגש זה מבוסס על הכרה, על ייחוס ערך לתחושת הזהות הקבוצתית. תהליך זה של בחירה אישית מתוך תחושת אחריות וחובת נאמנות לקבוצה, מעניק לזהות עומק. הזהות הקבוצתית שאחרי רפלקסיה כזו אינה חפה מקונפליקטים; אפשר שיהיו בה אף יותר קונפליקטים מודעים משהיו בה קודם. אך האדם תופס אותה כבחירה מודעת שלו על בסיס חשיבה עצמאית; זאת לעומת הזהות הראשונית שלתוכה "הושלך", שהתבססה על הרגש. תהליך זה – התחייבות מודעת לזהות בעקבות רפלקסיה ביקורתית – אינו נדיר. הרפלקסיה אינה חייבת לעבור חיבוטי נפש קשים. ברוב המקרים היא מהירה והמודעות לה חלשה.

1. השילוב בין ההכרה לרגש בזהות הקבוצתית

רגש והכרה שזורים בכל תחומי חיינו ובדרך כלל הם הולכים יד ביד. שמחה באה יחד עם אמונה שקרה משהו טוב ועצב בא יחד עם אמונה שקרה משהו לא טוב. אפשר לצפות לשילוב כזה גם במקרה של הזהות הקבוצתית. אכן, בניתוח לעיל בחרנו לדבר על השלמות קוגניטיביות – על ידע ואמונות המשלימים את הרגש, חיים בשלום עמו ולא עומדים מולו. השלמות קוגניטיביות כשלעצמן אינן עומדות בסתירה לרגש השייכות; ורגש השייכות במקביל אינו מנוגד למערך הקוגניטיבי של הזהות. השילוב בין רגש להכרה בזהות הקבוצתית הוא טבעי: האהבה לקבוצה מולידה צורך ורצון להבין ולנמק את הקשר לקבוצה ולמה שנובע ממנו, וההכרה מספקת לרגש מסגרת, תוכן ויציבות תוך שהיא שואבת ממנו חיות והנעה. היינו מצפים אפוא לאינטגרציה מלאה בין שני הרכיבים הללו, המשלימים זה את זה. אולם הניסיון היומיומי כמו גם המחקר מכחישים תמונה הרמונית זו.

קונפליקט בין הרגש להכרה. ההכרה והרגש נבדלים ביניהם באופי תפקודם. כאמור לעיל, הרגש מתעורר בתגובה לגירוי או למצב קונקרטי, חיצוני בדרך כלל; הוא ממוקד בגירוי צר יחסית תוך התעלמות מההקשר הכולל; הוא מידי, אוטומטי, אינו כרוך במאמץ ובדרך כלל זמני; הוא חזק יותר ככל שהגירוי או המצב המעורר אותו הוא ספציפי יותר ובעל חיות רבה יותר. הרגש למראה ילד מדמם יהיה חזק יותר מאשר הרגש למשמע ידיעה על רבבות ילדים רעבים בדארפור. ההכרה לעומת זאת מתייחסת להקשר הרחב של הגירוי או של המצב שהאדם עומד לפניו, מעבר לכאן ועכשיו; היא חותרת לגילוי האמת וטבעה הוא להרחיב ולהעמיק – לנסות להגיע למרב העובדות והשיקולים הנוגעים לנושא הנידון. משום כך ההכרה כרוכה בחיפוש מאומץ אחר משמעות ותוקף לתפיסה ולשיפוט שביסודה; היא איטית אך בעלת קביעות. הבדלים אלו בין הרגש להכרה "מזמינים" קונפליקט בתודעת האדם ובהתנהגותו, כולל בתחום הזהות הקבוצתית. כאשר מופיע בתודעת אדם מצב הקשור לזהותו הקבוצתית, כגון הצלחת המדינה שלו באולימפיאדה, מייד מתעורר בו רגש גאוה המתבסס על הערכת המצב ורצון לשמר מצב זה. רגש מידי הוא גורם חשוב ביכולת ההישרדות של האדם ובהסתגלותו לסביבה; הוא מבטיח קשב ומוכנות לתגובה מיידית למצבים מאיימים או מבשרים טוב. אולם כאמור – תכונות הרגש עלולות להביא לפזיזות ולעיוות בהערכה ובשיפוט (ולעתים – כבמקרה של אימה – אף לשיתוק). ההערכה הרגשית המיידית תיטה להתמקד בשיקולים שהם לטובת הקבוצה שהאדם חש שייכות לה ותיטה להתעלם משיקולים (כגון מוסריים) שאינם עולים בקנה אחד עם האינטרסים של קבוצתו. התגובה ההכרתית-רפלקטיבית, המתבססת על מכלול השיקולים של האדם, ובהם ההשלמות הקוגניטיביות, מופיעה אחרי התגובה הרגשית והיא אמורה לגבור עליה

ולעתים לדחותה. אך דחייה כזו אינה קלה. ככל שהאדם נמצא בלחץ קוגניטיבי או רגשי רב יותר כך יקשה עליו לדחות או לרסן את התגובה הרגשית (כגון להעדיף את בן קבוצתו על פני "אחר"). מכאן עשוי לצמוח קונפליקט בין הרגש להכרה בעניינים הקשורים בזהות הקבוצתית. כשאדם בוחן ושוקל באופן רציונלי את הרגש שלו במצב מסוים הריהו מכיר בכך שהשפעת הרגש עשויה להיות מוטה; ולעתים הוא אכן מבקש לרסנה או אף לדחותה.

הקונפליקט בין הרגש להכרה אינו מסתיים בקונפליקט "מקומי" כעין זה שתארנו. הוא מופיע גם ברמה עקרונית. דוגמה לכך בתרבות המערבית הליברלית היא היחס האמביוולנטי לזהות לאומית. אצל רבים המושג "זהות לאומית" מעורר אסוציאציות חיוביות ושליליות בעת ובעונה אחת. זהות לאומית קשורה לנאמנות, לסולידריות, לשייכות מכאן, ומתקשרת לגזענות, לאפליה, להסתגרות – מכאן. כל אחת מהאסוציאציות הללו כוללת הן היבט רגשי הן היבט הכרתי. אמביוולנטיות זו משקפת קונפליקט פנימי ביחס לזהות לאומית ולכל הקשור בה. כוונה העמדה ביחס לפטריוטיות. הוגה כאדורנו מציג הבחנה בין פטריוטיות חיובית לשלילית, אך הוא מתעלם כמעט כליל מהפטריוטיות מהסוג הראשון ועיונו בנושא מתייחס רק לפטריוטיות השלילית בעיניו. מנגד נמצא הוגה כמקינטייר, שדעתו נתונה בעיקר לצדדים החיוביים של הפטריוטיות וניכרים מאמציו להגן עליה מפני העמדה ההפוכה. הבחירה בין שתי קרני הקונפליקט, בין שהיא לאחר שיקול דעת ובין שהיא אינטואיטיבית, תתבסס לעתים קרובות על התוקף והמשקל שאדם נותן לכל אחד משני ההיבטים, הרגשי וההכרתי, בהקשר נתון.

הקונפליקט בין גישה פרטיקולריסטית לגישה אוניברסליסטית. ברמה גבוהה יותר של הכללה, המתח בין ההכרה לרגש עשוי לבוא לביטוי בקונפליקטים בין השקפות על אודות טבע האדם וביחס לצדק. כזהו הקונפליקט בין גישה פרטיקולריסטית לגישה אוניברסליסטית בקבלת החלטות. גישה פרטיקולריסטית מובילה להחלטה על בסיס מכלול התנאים של המצב הספציפי, כולל היחס האישי לצדדים המעורבים. גישה אוניברסליסטית לעומת זאת מובילה להחלטה על בסיס עקרונות וחוקים כלליים תוך התעלמות מכוונת מהעמדה האישית כלפי המקרה הספציפי והמעורבים בו. ניסוח זה מציב את שתי הגישות בתחום ההכרה אך הן שונות זו מזו מבחינת היחס לרכיב הרגשי בזהות האדם. הגישה הפרטיקולריסטית נוטה להכיר ברגש האישי כשיקול בעל מעמד מוסרי ואילו הגישה האוניברסליסטית נוטה (אם כי לא בהכרח) למזער אותו.

דוגמה לקונפליקט זה מצאנו כשנבדקים יהודים בישראל התבקשו לבחור למי משני חולים הזקוקים למנת דם מסוג נדיר הם היו מקצים את תרומת הדם שלהם,

המספיקה לחולה אחד בלבד, כשמכל הבחינות הרלוונטיות שני החולים שווים. הבחירה היתה בין הקצאת תרומת הדם לבן הקבוצה (יהודי, או בניסוי אחר – קנדי-צרפתי) או לבן קבוצה אחרת (ערבי, או בניסוי אחר – קנדי-אנגלי) או למי משניהם שיזכה בהגרלה. בהנמקות שהנבדקים נתנו לבחירתם נתגלתה כצפוי הבחנה בין בעלי גישה פרטיקולריסטית, שסברו שהרגש והמחויבות ביחס לקבוצה שלהם מטילים עליהם "חובה מיוחדת" (כלשון כמה פילוסופים) כלפי בן קבוצתם, לעומת בעלי גישה אוניברסליסטית, שסברו שעיקרון השוויון בין בני האדם אינו מרשה העדפה על בסיס שייכות קבוצתית (לא היו הנמקות על בסיס עוינות לקבוצה האחרת). נבדקים לא מעטים הצביעו במפורש על פער בין נטייתם הרגשית לבין נטייתם ה"רציונלית" בנושא זה: "הרגש אומר לי להעדיף את החולה היהודי, אך השכל אומר לי שבנושא זה אסור להפלות בין דם לדם." כשניתנה להם האפשרות לחשוב ולהחליט שנית למי להקצות את תרומת הדם, נבדקים רבים שינו את דעתם, ויותר אנשים חזרו בהם מהחלטה פרטיקולריסטית (לתרום לבן הקבוצה שלהם – החלטה "רגשית" יותר) מאשר מהחלטה אוניברסליסטית (לעשות הגרלה בין השניים – החלטה "עקרונית" יותר). רבים מהנבדקים אמרו (בראיון שהתקיים אחרי הניסוי) שהחלטה גרמה להם אי נחת; שקיימים אצלם כביכול שני "אני"ים, אני רגשי ואני שכלי, וכל אחד מושך לכיוון אחר, כך שכל החלטה תפגע בהכרח באחד ה"אני"ים הללו. מהמחקר עולה שההבחנה בין תפקוד הרגש לתפקוד ההכרה (השכל) בנושא הזהות הלאומית עוברת מהרמה הקונקרטי של תחרות בין שני התפקודים לרמה מופשטת ועקרונית של קבלת הרגש כשיקול לגיטימי לעומת הכחשת תוקף הרגש כשיקול (אעיר בקצרה שנבדקים בעלי גישה פרטיקולריסטית לכאורה – אלה שהעדיפו את בן קבוצתם – הכלילו שיפוט זה למקרה הקנדי. העדפת בן הקבוצה אינה מנוגדת אפוא בהכרח לעמדה אוניברסליסטית שהעדפת בן הקבוצה לפיה מתקבלת כעיקרון כללי).

ז. כמה השתמעויות ביחס לזהות היהודית

טענה מרכזית כאן היא שבסיס הזהות היהודית הוא רגש שייכות ומחויבות לקבוצה שנבנות עליו השלמות קוגניטיביות מתאימות המעניקות לו תוכן וקביעות. לטענה זו יש השתמעויות חשובות ביחס לזהות היהודית של היחיד, עיוניות ומעשיות. להלן אציג כמה מהן בלי להיכנס לדין נורמטיבי בשאלת הזהות היהודית.

תוקף ומעמד הרגש בזהות היהודית. איננו יכולים לדמות אדם השוקל, בוחר ומחליט ללא רגשות המעמידים לפניו מטרות ומניעים אותו לקראתן. המחקר אכן מגלה שפגיעה באזור הרגש במוח מביאה להפרעות בקבלת החלטות. בגלגולם המפותח הרגשות מסתמכים על ידע והבנה שאגר האדם במהלך האבולוציה האנושית ובמרוצת התנסותו ולמידתו. רגשות כאלה הם בסיס-ליבה למה שקראנו "מערך תגובה זהותי". בדומה לאינטואיציה המוסרית, מקורו של מערך זה אינו מודע לאדם, ועד שהוא מגיע לביטוי בשיפוט או בהתנהגות אין הוא פתוח, לפחות לכאורה, לעיון ולביקורת. אולם המחקר מעלה שמאגר הניסיון והידע העומד לרשות הרגשות והתגובות הלא-רפלקטיביות עשוי להיות עשיר יותר מהמאגר העומד לרשות הזיכרון המודע. אין להתעלם כמובן מהמגבלות של תגובות אלו – שלא נבחנו באופן מודע וכאמור לעיל עלולות להוביל לשיפוט מוטעה ומוטה. אך גם אין להתעלם מהניסיון העומד ביסודן. המהירות והקלות של מערך תגובה מידי מקנים לו יתרון חשוב בתפקוד האדם. מערך התגובה הזהותי מחדד את הקשב למצבים רלוונטיים, מרחיב את הנגישות לנושאים הקשורים להם וחוסך התלבטות שלא במקומה בבעיות שהיחיד כבר עסק בהן. דוגמה ספרותית מאלפת, אף כי ודאי לא מייצגת, למעלת תגובה לא רפלקטיבית כזו היא התנהגותו של הקלברי פין, גיבורו של מארק טוויין, שנמנע מלהסגיר לעבדות את ג'ים חברו שנמלט מבעליו, בניגוד לשיפוטו המודע שעליו לעשות כן, כנדרש בחוק.

כל זה מביא אותנו לטענה הבאה. מבחינה פסיכולוגית קשה לקבל את העמדה שרגש השייכות (האהבה) לקבוצה הוא חולשה או פגם נפשי שהיה ראוי לעוקרו. רגש השייכות הוא גורם חשוב בתחושת הרווחה של האדם, אושרו והמשמעות שהוא מעניק לחייו. אנשים רבים מאוד חשים שייכות רגשית לקבוצה היהודית (או לקבוצה אתנית או לאומית אחרת); הם מרגישים אהבה ומחויבות לקבוצה (מה שאינו מונע מהם, כנזכר לעיל, לחוש באותו זמן גם רגשות מנוגדים כלפי הקבוצה ולבקר אותה). השייכות לקבוצה נתפסת בעיניהם כחלק חשוב ומהותי בזהותם. לא זו בלבד שאינם מוכנים לוותר עליה – הם גם מאמינים שיש להם זכות, שראוי להם ואף שחובה עליהם לתת לה ביטוי בחייהם. מבחינה זו הרגש הוא כעין מחויבות

סמויה – רגש השייכות נעול כמחויבות לקבוצה גם אם אין האדם מודע לכך. הוא מקבל מעמד של שיקול במערכת שיקוליו. הוא עומד לצד שיקולים אחרים, כשיקולי מוסר או אינטרס, בשורה אחת עמם. כשמתעורר קונפליקט בין שיקול זה לאחרים התגובה תהיה דומה לזו שבכל קונפליקט פנימי אחר, כגון בין שיקול מוסרי לשיקול אינטרסנטי. לעתים קרובות יבוקש פתרון המאזן בין השיקולים. חשוב לזכור כי עצם קיומו ועוצמתו של רגש השייכות, גם אם הוא נתון מוצק של טבע האדם, אינם עושים אותו מידה טובה שראוי לטפחה, ואינם מחסנים אותו מפני ביקורת. ואולם פסילה מראש של רגש השייכות לקבוצה יש בה משום אטימות למציאות, התנשאות ופגיעה בכבוד האדם.

פתיחות, פלורליות וגמישות בתפיסת הזהות יהודית. רכיב הרגש בזהות היהודית מביא עמו פן אישי, יצירתי וגמיש. זאת לעומת רכיב ההכרה שהפן השליט בו הוא חברתי, מובנה ויציב. נקודת המוצא של רכיב הרגש היא היחיד, אהבתו לקבוצה והאכפתיות שלו כלפיה: "אכפת לי מהקבוצה; ועל כן אני שייך לה." נקודת המוצא של רכיב ההכרה היא הקבוצה: "אני מכיר בשייכותי לקבוצה זו ועל כן ראוי שיהיה אכפת לי ממנה." בהיבט הרגשי שלה תחושת הזהות מושפעת מאוד מההקשר הריאלי של היחיד ועל כן היא נתונה לשינויים לא רק בעוצמתה אלא גם במשמעותה. התנדודות הרגשיות בתחושת הזהות בסביבות משתנות מזמנות לאדם מצבים חדשים הדורשים ומאפשרים יצירתיות וגמישות בפירוש הזהות ובמתן ביטוי לה. בהיבט ההכרתי שלה, לעומת זאת, הזהות הקבוצתית היא מובנית ובעלת קביעות יחסית. היא מעוצבת בידי מסורת והסכמה חברתית המציבות מבנה וגבולות, כולל מצוות עשה ולא-תעשה (לאו דווקא דתיות). תפיסת הזהות היהודית כמורכבת מבסיס רגשי ומהשלמות קוגניטיביות מעמידה אפוא מבנה פתוח, גמיש ודינמי העשוי להתאים לתכנים אישיים למיניהם. הזהות היהודית של היחיד יכולה להיות בעלת אוריינטציה דתית או חילונית, מוסרית או אסתטית, לאומית או כלל אנושית, רגשית או שכלית, או כזו המשלבת לכאורה בין הניגודים; והרכיבים הבולטים בה עשויים להיות שונים במצבים ובזמנים שונים. הבסיס הרגשי המשותף מציב אמנם עוגן וגבולות ובכך מונע כאוס, אך הוא משאיר מרחב פתוח שאפשר לשכן בו תכנים שונים ומשתנים תוך כדי שיח ביניהם. דגם זה של הזהות היהודית מציב אותה כפתוחה וכגמישה אך בה בעת גם כתוססת וכשרויה במחלוקת ובטלטלה. בפרק הסיום אחזור לעניין זה.

אכן, במהלך ההיסטוריה ובמיוחד בתקופה המודרנית התפתחו בקבוצה היהודית מגמות שונות מאוד זו מזו שנתפסו ונתפסות כצורות "לגיטימיות" של זהות יהודית, למן חרדים ועד חילוניים, למן בונדיסטים ועד ציונים. עובדה זו סותרת

את הטענה העולה לעתים שזהות לאומית מדכאת בהכרח התפתחות ופריחה של תרבויות לא-הגמוניות בתוך הקבוצה הלאומית. עם זאת עדיין נשאל: האם הזהות היהודית, עקב ההיסטוריה שלה, מתייחדת בפתיחותה למגמות שונות בתוכה?

כוח ההנעה של רגש השייכות. הצענו כי רגש השייכות לקבוצה הינו הבסיס המוטיווציוני הפנימי (לעומת גורמים חיצוניים כמו לחץ הקבוצה) של הזהות היהודית. רגש זה הוא הכוח המניע את היחיד להבין את שייכותו הקבוצתית, להצדיקה ולתת לה משמעות באמצעות ההשלמות הקוגניטיביות, והוא העומד ביסוד תחושת המחויבות של היחיד לזהותו. אולם ההשפעה של מחויבות זו על ההתנהגות, על מתן ביטוי לזהות היהודית, היא מוגבלת. קיים פער גדול בין תחושת מחויבות לבין התנהגות. כך לדוגמה, כשילדים בבתי ספר בישראל נשאלים האם חשוב ללמוד תנ"ך, רובם עונים בחיוב ונימוקיהם מתבססים על הקשר בין התנ"ך לבין שייכותם לארץ ולקבוצה היהודית – הילדים "הפנימו" את הקשר בין התנ"ך לשייכותם הקבוצתית. אולם ילדים אלה עצמם מגלים מוטיווציה נמוכה מאוד בשיעורי התנ"ך. כיצד ניישב פער זה?

לענייננו כאן נבחין בין שני מקורות של מוטיווציה חיובית – תחושת ראוי ותחושת משיכה. בתחושת ראוי – היחיד חש, מרגיש ומכיר, ב"טוב" של התנהגות מסוימת ומכאן שראוי לנקוט בה, אך "טוב" זה אינו נתפס כמחייב – ראוי לנהוג כך אך אין זו חובה כאן ועכשיו. בתחושת משיכה היחיד חש דחף ומשיכה להתנהגות מסוימת, אם גופנית, כמו אכילה ואם פסיכולוגית, כמו פתרון חידה. רגש השייכות יכול לעורר הן תחושת משיכה הן תחושת ראוי. מצבים מסוימים מעוררים את רגש השייכות עד כדי דחף ומשיכה לתת לו ביטוי מיידי – כשאדם מנסה לדוגמה להגן על קבוצתו נוכח התקפה עליה. אך יש מצבים, כמו שיעור בתנ"ך, שבמקרים רבים אינם מעוררים את הרגש עד כדי משיכה להתנהגות (לעומת הדחייה מפניה). המעבר מתחושת ראוי להתנהגות תלוי בגורמים מגורמים שונים, שאחד מהם, החשוב לענייננו, הוא גישת החברה לנושא וההערכה כלפיו. לימודי השואה הם דוגמא מאלפת להשפעתו של גורם זה. בעשורים האחרונים תלמידים בישראל מגלים מוטיווציה גבוהה ביחס ללימודי השואה, זאת לעומת העדר מוטיווציה כזו בעשורים הראשונים לקיום המדינה. המעבר למוטיווציה גבוהה חל במקביל לשינוי בגישה של הציבור בישראל לנושא השואה, ואפשר לשער שיש קשר בין השניים.

ההשלמות הקוגניטיביות אכן ניזונות מתפיסת ראוי הנובעת מרגש השייכות. אנשים חשים שראוי להם להיות נאמנים לקבוצת השייכות שלהם, בין השאר דרך עיסוק בהשלמות הקוגניטיביות. אך לעתים קרובות תפיסת ראוי זו אינה מתפרשת כחובה כאן ועכשיו ואינה באה לביטוי בהתנהגות. הקשר בין תפיסת

הראוי לבין מטיווציה פעילה הוא אחד האתגרים הקשים בנושא ההנעה, כולל בתחום הזהות הקבוצתית.

הפן האינדיווידואלי והפן הקולקטיבי. בהבחנה הסוציולוגית בין אוריינטציה קהילתית, קולקטיביסטית, המאופיינת בין השאר במחויבות ובכפיפות היחיד למטרות הקבוצה, לבין אוריינטציה אינדיווידואליסטית, כשהיחיד מעניק משקל מכריע למטרותיו האישיות, הזהות המבוססת על רגש השייכות נוטה במובהק, מעצם טבעה, לצד הקהילתי. אך בחברה המודרנית שהאוריינטציה האינדיווידואליסטית בה השתלטה על נתח הארי של חיינו, מן ההכרח שלזהות היהודית יהיה גם פן המתאים לאוריינטציה זו. לזהות היהודית שתוארה במאמר זה יש אכן גם פן אינדיווידואלי. טבעה של הזהות היהודית הוא שייכות לקבוצה; היא מבוססת על אהבה והתקרבות לקבוצה והכוח המניע והמכוון אותה הוא דאגה לקבוצה ונאמנות לה. אך בה בעת הזהות היהודית (במתכונתה המפותחת) היא גם גורם מכונן בבחירה החופשית של האדם ובהתחייבויות שהוא נוטל על עצמו; היא ביטוי לאוטונומיה שלו; ולנאמנות האדם לעצמו יש משקל רב בכוח המניע והמכוון אותה. שני הפנים הללו של הזהות היהודית אינם מוציאים זה את זה. הם מתקבלים כנתון, כתכונה של המצב האנושי, גם כשיש סתירה ביניהם. אפשר עם זאת להבחין בין בעלי זהות יהודית שהפן האינדיווידואלי בולט אצלם – אלה שזהותם היהודית מתמצית במודעותם ובמחויבותם לעצמם, לבין אלה שהפן הקולקטיבי בולט אצלם – אלה שזהותם היהודית מתבטאת בחוויית החברות בקבוצה ובנאמנות לה. אך אין מדובר בשני אופנים או בשני שלבים התפתחותיים של הזהות היהודית. ה"טיפוס האינדיווידואלי" עשוי למצוא את עצמו נסחף בתחושה אוקיאנית של חברות בקבוצה הלאומית, וה"טיפוס הקולקטיבי" עשוי למצוא עצמו נסחף בחיבוטים פנימיים ביחס לזהותו היהודית. לכל אחד משניהם אורבת "סכנת ניתוק" (מבחינה פסיכולוגית). אנשי הזהות האינדיווידואלית עלולים להגיע לניתוק או לניכור מהקבוצה הריאלית שהשייכות לה עומדת ביסוד זהותם היהודית, ואילו אנשי הזהות הקולקטיבית עלולים להגיע לניתוק או לניכור מזהותם האישית עד כדי היסחפות בהמון וקונפורמיות לא מפוכחת. כמו בתחומים אחרים נראה גם כאן ששני הפנים מאזנים זה את זה לכלל זהות יהודית אוטונומית.

זהות היהודית כאהבה לקבוצה. הטענה שהשייכות הרגשית היא הבסיס לזהות היהודית מציעה תפיסה "ידידותית" של תחושת השייכות לקבוצה. בניגוד לאלה הרואים בעמידה מול קבוצה אחרת מרכיב מכונן של הזהות קבוצתית ומדגישים את יסוד הלעומתיות או אף את האיבה שבה, הגישה שהצגנו מבססת את הקבוצתיות על קשר ואהבה לקבוצה כשלעצמה, שאינם צומחים מעוינות לאחרים ואינם מתנים

בתועלת ליחיד (מעבר לאהבה עצמה). גישה זו מסבירה מדוע התכונות החיוביות של הזהות הקבוצתית, כסולידריות, כנאמנות וכאחריות, גוברות (כשהן גוברות) על נטיות אגואיסטיות. זהות קבוצתית המבוססת על אהבה וקשר לקבוצה אינה אמורה לעורר עוינות לקבוצה אחרת; היא משאירה מקום להערכה, לקשר ולאהדה גם לקבוצות אחרות. יתרה מזו: יש לשער שזהות קבוצתית כזו מסייעת והינה אף תנאי לגישה חיובית, מבינה ומקבלת כלפי אנשים המשתייכים לקבוצה אחרת. רק אדם החווה שייכות לאומית חיובית יכול לשים את עצמו במקומו של "אחר" בעל תחושת שייכות מקבילה, להבינו, לכבדו ולחוש אמפתיה כלפיו. עם זאת חובה לזכור כי גם אם אהבה לקבוצת השייכות היא תנאי לעמדה חיובית כלפי קבוצה אחרת, הניסיון האנושי מורה שאין היא תנאי מספיק. הפטריוטיות היא אכן לעתים מפלטם של הנבלים; היא אינה מבטיחה הבנה לפטריוטיות של האחר. השאלה הגדולה היא באלה תנאים הקשר לקבוצה והאהבה לה מצמיחים הבנה לאחר ואמפתיה כלפיו ומתי הם מצמיחים שנאה.

מתן ביטוי רגשי לזהות. האדם מבקש לתת ביטוי לזהותו. בתחומים מסוימים, כגון בתחום האידיאולוגי, הוא חש לא רק צורך אלא גם חובה לתת ביטוי לזהותו; בתחומים אחרים, כגון בתחום האסתטי-חוייתי, הוא חש צורך בכך אך אולי לא חובה. הזהות היהודית כוללת את שני התחומים שהזכרנו, האידיאולוגי – הקשור בעיקר בצד ההכרתי של הזהות, והחוייתי – הקשור בעיקר בבסיסה הרגשית. התחושה שראוי לתת ביטוי לזהות היהודית במישור האידיאולוגי-קוגניטיבי היא גלויה יחסית והאדם מודע לה. היא הבסיס לפעילויות כלימוד טקסטים יהודיים. לא כך הדבר במישור החוייתי. לימוד טקסטים עשוי לענות גם לצורך בביטוי חוייתי, וביודעין או בלא יודעין הוא גם מתוכנן כך, אך לא נראה שהוא מקיף את מלוא הקשת של הצורך החוייתי. העושר של תחום הרגש והערפל העוטף אותו מקשים עלינו להגדיר את טיב ההתנסויות המתאימות לסיפוק הצורך הרגשי-חוייתי, אך הניסיון מורה שהוא שונה מאלה הננקטות בתחום הקוגניטיבי. הבדל בולט הוא שבתחום הקוגניטיבי מדובר במפגש ובהתמודדות עם רעיונות ומושגים, ואילו בתחום החוייתי מדובר במפגש עם דמויות, עם התנהגויות ועם מצבים (אמתיים או מדומים), עם עלילות, עם טקסים ועם פולחן; ולא רק באופן מילולי ישיר אלא גם באמצעי ביטוי אחרים כספרות יפה, כשירה וכריקוד, וכן כפעילות התנדבותית מסוגים שונים. ההכרה במעמד הרגש בזהות היהודית מחייבת אותנו לפיכך לעיון מחודש בתפיסת התכונות והדרישות של זהות זו, כמו משקל העיון פילוסופי או הנורמות מול משקל הרגש ואורח החיים הכולל. הנקודה החשובה לענייננו היא שהצד החוייתי, הקשור הדוקות לצד הרגשי והאסתטי, הוא חלק הכרחי ממערך הפעילויות העונות לצורך האדם למתן ביטוי לזהות.

ממד ההתנהגות. דיונונו התייחס בהרחבה-יחסית לשניים משלושת הממדים המרכזיים בפסיכולוגיה התפתחותית וחברתית - להכרה ולרגש, אך רק מעט-יחסית לממד השלישי - להתנהגות. ממד זה עלה אמנם במגוון הקשרים: כמשתנה תלוי - רגש השייכות לקבוצה מביא את האדם להתקרבות לקבוצה ומניע אותו להתנהגות המקדמת אותה; וכמשתנה בלתי תלוי - התנהגות האדם משפיעה על הגדרתו את עצמו. ועם זאת חסרונה של התייחסות נרחבת יותר לממד ההתנהגות אמור לעורר תמיהה. הוא עומד בניגוד למעמד המרכזי שהיה ויש להתנהגות בדת ובחברה היהודית. הזהות היהודית נתפסת בעיני רבים כקשורה הדוקות לאורח החיים המצופה מחברי הקבוצה.

ואולם תפיסת הזהות היהודית שיצאנו ממנה משוחררת לכאורה מדרישה לקיום מצוות מכל סוג. מהי אפוא משמעות רכיב המחויבות בזהות היהודית? לצורכנו כאן נבחין בפשטנות בין מחויבות פסיבית למחויבות אקטיבית. המחויבות הפסיבית היא לאי נטישת הקבוצה - האדם שומר על תחושת השייכות לקבוצה ונותן לכך ביטוי בינו לבין עצמו. בכך הוא מאשר את חשיבות הקבוצה בעבורו. המחויבות האקטיבית היא להתנהגות בהתאם לתביעות חברתיות שאדם מקבל על עצמו ביחס לזהותו הקבוצתית. הבחנה דיכוטומית זו היא פשטנית, בין השאר משום שגם בעלי המחויבות הפסיבית יחוו צורך לתת ביטוי חברתי כלשהו לזהותם, וגם בעלי המחויבות האקטיבית ירשו לעצמם לבחור אלו תביעות "הכרחיות" מבחינתם ואלו לא. מכל מקום, ההבחנה מחדדת את השאלה אם זהות יהודית הבנויה על מחויבות פסיבית היא בת קיימא. על פניו נראה שזהות רזה כזו תופיע בתודעת האדם בשכיחות נמוכה, השלכותיה על חייו הממשיים יהיו מעטות ומשמעותה בעבורו תלך ותתפוגג. נראה שבתרבות החילונית, הרב-תרבותית והאינדיווידואליסטית זהות רזה כזו שכיחה למדי, אך אין להקל ראש גם בביטוייה ה"מינימלי", כמו עצם הכרת האדם בשייכותו לקבוצה. אכן, אפשר להצביע על אנשים שזהותם היהודית מתבססת, לפחות לכאורה, על פעילות בעולמם האישי בלבד; יש אומרים שרבים מיהודי ברית המועצות שמרו על זהותם היהודית תקופה ארוכה באופן זה. אך הדוגמה עצמה מעידה על השברירות של זהות כזאת.

הערה על חינוך לזהות קבוצתית. בלי להיכנס לעומק השאלה הנורמטיבית בדבר הזכות לחנך לזהות לאומית ולשאלה הפדגוגית בדבר דרכי חינוך כזה נאמר כי איש החינוך ואיש העיון אינם יכולים להימלט מהנושא. העמדת הזהות הלאומית על רגש השייכות מרחיבה ומחדדת את הטענה. ראשית, מעיון פסיכולוגי וחינוכי עולה שבמתן ביטוי לזהותו היהודית, האדם לא רק מספק אחד מצרכיו העמוקים אלא גם מעצים את הזהות - הוא מאשר את הגדרתו העצמית הן מבחינת התוכן

"זה אני וזה מבטא אותי" הן מבחינת המחויבות ("אני אכן עומד במחויבותי לקבוצה"). מתן ביטוי לזהות הלאומית, צורך שאי-אפשר למנוע מהיחיד, משמעו אפוא "חינוך" לזהות לאומית, אם גם לא תמיד מכוון. שנית, העולם שאנו חיים בו רווי מצבים ומסרים שיש להם השפעה על הזהות הלאומית כמו גם על ערכים רבים אחרים; הימנעות מהתערבות בנושא זה אינה אפוא עמדה ניטרלית, ואף יש בה מסר רועם, בייחוד נוכח שיטפון הרגשות הניגר מאמצעי התקשורת, שחלק גדול מהם קשור בזהות קבוצתית. ושלישית, וזה העיקר, משום הייעוד והחובה של איש החינוך ושל איש הרוח לסייע לצעיר – ולמבוגר – להתמצא ולמצוא דרך במבוכי תחום רגיש זה. נוכח החששות המוצדקים מפני אינדוקטרינציה בחינוך לזהות יהודית, בייחוד בדרך החווייתית, חשוב לציין כי שימוש מכוון בהתנסויות רגשיות אינו בהכרח "שטיפת מוח" יותר מפעילויות חינוך אחרות. כלים חווייתיים, כמוהם ככלים קוגניטיביים, יכולים להיות מנוצלים באופן אינדוקטרינרי לסגירות ולקיבוע עמדות, או באופן חינוכי – לפתיחות ולבירור עמדות. חוויה רגשית יכולה להיות מצע מצוין ולפעמים חיוני לבירור פתוח וביקורתי של הזהות היהודית, כשיש בה הרבה יותר מאשר רגש אמורפי ופרוע. אולם באותה נשימה יש להזכיר חזר והזכר כי סכנות האינדוקטרינציה והלאומנות אורבות לפתחנו כל העת, ולא רק בפעילויות חווייתיות אלא גם בפעילויות קוגניטיביות.

סיום

כמעט כל התנסות אנושית כוללת צד של הכרה ("מה קורה, מדוע ולמה") וצד של הערכה ורגש ("זה טוב או רע", "זה משמח או מעציב") הכרוכים זה בזה. ברוב שטחי חיינו הצד ההכרתי הוא הדומיננטי ברמה המודעת: אנו מבקשים להכיר ולהבין כל מה שחשוב לנו; באמצעות היקשים והיסקים אנו הולכים מעבר לידע הנתון; ומכלול הידע שצברנו הוא בסיס למחשבותינו, להחלטותינו ולהתנהגותנו. ידע זה אמור להיות "אובייקטיבי", משוחרר מהשפעה רגשית העשויה להטות את שיפוטנו. אולם כבר בשנות החמישים של המאה הקודמת הראה המחקר הפסיכולוגי שממד מרכזי של משמעות המילים בשפה הוא ממד ההערכה (על הסולם טוב-רע): בכל דיבור ובכל תפיסה טמונה הערכה שיש לה היבט רגשי – איננו רואים "תמונה" אלא "תמונה יפה" (או "לא יפה"). בעשורים האחרונים התפתח מאוד המחקר הפסיכולוגי ברגשות והוא מצליח לבחון ולגלות גם רגשות לא מודעים (במשמעות לא-פרוידיאנית) וכך להיטיב לחשוף את השפעתם הרבה על מחשבות האדם ושיפוטיו על התנהגותו. לאחר שנים של התעלמות יחסית מתפקיד הרגש בהסבר ההתנהגות הוא חוזר למוקד. מאמר זה הוא ביטוי לכך בתחום הזהות היהודית.

אדם אינו שואל עצמו בדרך כלל איזה משני הצדדים הוא הבסיס לזהותו היהודית – צד הרגש או צד ההכרה. אך לדרך שהוא תופס בה את הזהות היהודית ומבין את בסיסה ומשמעותה יש השפעה על חשיבתו ועל התנהגותו בכל הקשור להיותו יהודי. בירור מקומם של הרגש וההכרה בזהות היהודית אמור לעניין אפוא לא רק את החוקר הסקן אלא גם את מי שעוסק בפועל בנושאים הקשורים בזהות היהודית, ממחנכים ועד למנהיגים בקהילה. המאמר הנוכחי לא נועד ואינו יכול לספק מרשמים לחינוך או להנהגה. יש מורכבות בכיווני ההשפעה של ההכרה ושל הרגש על הזהות היהודית. כל אחד מהם יכול להשפיע בכיוונים אחרים בהתאם לנתוני היחיד, המשפחה, הקהילה והמצב. אך אפשר לצייר – במשיחת מכחול גסה – תסריטים למיניהם ביחס לתפיסת האדם את זהותו היהודית, את השלכותיה על חוסנה ואת השפעתה על חייו.

כך לדוגמה יש מי שתופס את הזהות היהודית כאמורה להתבסס על תרבות ונורמות התנהגות והוא מסתכל סביבו ושואל בתימהון: היש תרבות ואורח חיים המשותפים לקבוצה הזאת? יש מי שתופס את הזהות היהודית כאמורה להתבסס על השקפת עולם וערכים משותפים והוא בוחן אותם ואומר: השקפת העולם ומערכת הערכים של היהדות, כפי שהן מוצגות לפני, אינן מקובלות עלי. ברמת ההכרה, אלה והדומים להם לא יוכלו לאשר את זהותם היהודית. אם היא תלויה בגורמים ההכרתיים – בתרבות או בהשקפת עולם – הזהות היהודית לא תוכל להתקבל

על דעתם, על הגיונם. אפשר שלא יוכלו להתכחש לה – רבים יודו ש"מבחינה רגשית" קשה להם להינתק מזהותם היהודית, אך לא ייחסו לה תוקף בהכרתם. מהם שייאבקו ב"הפרעה הרגשית" הזו, בהצלחה או שלא בהצלחה. מהם שיקבלו את זהותם היהודית כברירת מחדל – לא מתוקף גזירת גורל-משותף הגוררת מחויבות אלא כתוצר-לוואי פורמלי הנעדר משמעות פנימית.

מול אלה עומדים מי שרגש השייכות והנאמנות לקבוצה הוא בעל בולטות ותוקף באישור הזהות היהודית שלהם. גם הם ישאלו "מהי התרבות ומהו אורח החיים" היהודיים ויתמהו נוכח השונות המדהימה במענה לכך אצל מי שנחשבים חברים בקבוצה היהודית. גם חברי קבוצה זו עשויים לא להסכים עם אמונות, ערכים ואורחות חיים המקובלים בקבוצה היהודית. אך שאלות אלו לא יפגעו בהכרח בזהותם היהודית (בעיני עצמם) – זהות שתחושת שייכות לקבוצה ומחויבות לה היא גורם מכריע בה. כדברי המרואיין שציטטנו בחלק מוקדם יותר: "[...] זה העם שלי, על הטוב שבו ועל הרע שבו – שחובה עלי להילחם בו." לאנשים אלה, המכירים בתוקף רגש השייכות, ייקל יותר – כך נראה – להתמודד בקונפליקטים פנימיים הנובעים מסתירות בין שלל הרכיבים בזהות היהודית – הגישה הרגשית פתוחה יותר לסתירות ולחידות לא פתורות.

אין צורך לומר כי ההבחנה הדיכוטומית בין אנשי ההכרה לאנשי הרגש נועדה לחידוד הדיון בלבד. כאמור לעיל, הזהות היהודית של כל אדם כוללת את שני ההיבטים. אך אף על פי שהתיאוריה והמציאות מצביעות על הכורח והתועלת בשילוב בין הרגש להכרה, אפשר לומר כי התרבות שאנו חיים בה מכיוונת את האדם לגישה רציונלית-הכרתית. לכיוון זה יש שורשים עתיקים, שורשים שהעמיקו עם עליית מעמד המדע והשפעתו. מגמה זו שלטת גם היום, למרות הפריחה העכשווית בחקר הרגשות. הציפייה הנפוצה היא שהזהות היהודית של היחיד תתבסס על ההכרה יותר מאשר על הרגש, על השקפת עולם מושכלת ולא על אינטואיציות מהירות, על חשיבה מודעת ויציבה ולא על "תחושות בטן" משתנות. ציפייה זו אינה תואמת את התמונה שעלתה במאמר, הן מבחינה תיאורית – מבחינת מקום הרגש בזהות היהודית, והן מבחינה נורמטיבית – מבחינת טיב התכונות המיוחסות לו. תחושה של שייכות רגשית לקבוצה, לאומית או אחרת, היא נתון מוצק, כנראה אוניברסלי, בעולמנו. אנשים חשים קירבה וחובה לקבוצתם, הם מייחלים לקידומה ופועלים למענו, לעתים תוך הקרבה עצמית. הרגשות בבסיס הזהות היהודית עלולים אמנם להביא לכשלים חמורים שהצבענו עליהם, אך לא בהכרח. במהלך ההתפתחות של היחיד רגשות אלו מעוצבים – מקבלים תוכן, משמעות וכיווני פעולה – מתוך התשתית ההכרתית העשירה הנלווית להם, וזאת לבד מכך שלכתחילה הם משקפים את הניסיון העשיר של המין האנושי ושל הקבוצה, על היבטיו החיוביים והחינוניים.

שאלה חשובה שמאמר זה מעמיד לפנינו היא האם העוגן שמציב רגש השייכות איתן דיו לשמירת הזהות היהודית בים הגועש של מחלוקות "קוגניטיביות" בקבוצה היהודית בימינו? האם זהות קבוצתית יכולה לשאת את עצמה ללא גרעין ליבה של אמונות וערכים המקובל על בני הקבוצה (מעבר להכרה בגורל המשותף)? העיון הנוכחי בתחושת השייכות מפנה אותנו לאפשרות שרגש השייכות עצמו מציע גרעין ליבה כזה. כאמור לעיל, רגש השייכות אינו ריק מתוכן. הוא טומן בחובו תכנים (קדם-רפלקטיביים) טעוני רגש שההשלמות הקוגניטיביות חייבות להתאים להם. כך לדוגמה, רגש השייכות לקבוצה טומן בחובו אוריינטציה אמפתית-חברתית העומדת בניגוד לאוריינטציה הכלכלית-אינסטרומנטלית השלטת בעולמנו; הוא נושא עמו תחושת חובה ואחריות ביחס לבני הקבוצה – ודרכה לאחר בכלל; הוא נושא עמו הכרה של היחיד בחובה שיש לו לזיכרון ההיסטורי של קבוצתו; הוא נושא עמו נטייה לחפש תוכן ומשמעות בנכסי התרבות של הקבוצה, ודרכה – באלה של קבוצות אחרות. לכל אלה (בין השאר) יש יסודות מוצקים בתרבות היהודית. אך האם די בתכנים אלה, המתפרשים באופנים מאופנים שונים, לעמוס עליהם זהות רבגונית ומורכבת כמו הזהות היהודית ולהבטיח את חיוניותה?

מבחינה פסיכולוגית, תחושת הזהות הקבוצתית, ולענייננו – היהודית, נושאת עמה, כנזכר לעיל, סיכון וסיכוי. הסיכון הוא שתחושה כזו עשויה לגרום להתנשאות, להסתגרות מחשבתית והתנהגותית, להטיה שיפוטית, לעיונות ולהפליה. העולם סביבנו מספק הוכחות מזוויעות לסיכון זה. המאמר הנוכחי, המדגיש את מקום הרגש בזהות הקבוצתית, מחזק את חששותינו מפני סיכונים אלה. הם מועצמים בתכונות הרגש שהזהרנו מפניהן מקדמת דנא. ואולם מנגד עומד גם הסיכוי. הזהות הקבוצתית מודרכת בערכים ובתרבות ולא באינטרסים. זהות קבוצתית משקפת חריגה מאגואיזם ומשבטיות צרה לכיוון מחויבות לקבוצה, לבני אדם שהיחיד אינו מכיר. מחויבות זו יכולה לשמש מנוף למחויבות חברתית כוללת. אדם המודע לזהותו הקבוצתית ולמקומה בחייו אמור לגלות הבנה ל"אחר" בעל זהות קבוצתית שונה משלו ולקבוצה ה"אחרת". נכון שהעיונות לקבוצות אחרות היא רבה ואכזרית, אך אין להתעלם גם מהתופעות הרבות של אהדה ועזרה לקבוצות אחרות. אהדה כזו נשענת על אהבת האדם לקבוצתו, על רגש השייכות לקבוצה. מכל מקום, בהעדר עדות לכך שרגש כזה יכול להתפתח כלפי קבוצת האנושות כולה, על בסיס גורל משותף בהיותנו מושלכים לעולם שאנו חיים בו, ובמציאות שהזהות הקבוצתית בה היא מרכיב חשוב בזהות האישית של האדם, שומה עלינו להמשיך ולחפש כיצד ובאלה תנאים נמנע את הסיכון ונחזק את הסיכוי שבזהות הקבוצתית הפרטיקולרית.

מקורות נבחרים

הספרות המחקרית בנושאים הנידונים בחיבור זה היא רחבה מאוד. הרשימה להלן אינה מכוונת לתת תמונה מקיפה ומייצגת של המחקר בנושאים אלה. היא כוללת שני סוגי מקורות, מהם המציגים תמונה של תחום או גישה שהמאמר מתייחס אליהם ומהם המטפלים בטענה או בממצא ספציפיים המוזכרים בחיבור.

על מושג הזהות

החיבורים הקלאסיים (מנקודת מבט פסיכולוגית) הם:

Erikson, E.H. (1963). *Childhood and society*. New York: Norton.

Erikson, E.H. (1968). *Identity: Youth and crisis*. New York: Norton.

ובעברית א. אריקסון (1960). *ילדות וחברה, תל אביב: ספריית פועלים.*

סיכום ביקורתי של המחקר הפסיכולוגי בנושא הזהות אפשר למצוא ב-

Cote, J.E. and Levine, L.G. (2002). *Identity formation, agency and culture: A social psychological synthesis*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum.

על גישות פסיכולוגיות להתפתחות המוסר ועל ה"מהפכה" בתחום זה

עיון כללי בנושא:

מ' ניסן (2001), התפקוד המוסרי - כיוונים חדשים בפסיכולוגיה של המוסר. בתוך: עירם, י' ועמיתיו (עורכים), *ערכים וחינוך בחברה הישראלית*. ירושלים: משרד החינוך.

גישה קוגניטיבית:

Kohlberg, L. (1976). "Moral stages and moralization: The cognitive-developmental approach". In T. Lickona (ed.), *Moral development and behavior: Theory, research and social issues*. NY: Rinehart and Winston.

גישה רגשית:

Prinz, J. (2007). *The emotional construction of morals*. Oxford: Oxford University Press.

גישה אינטואיטיבית:

Haidt, J. (2007). "The new synthesis in moral psychology". *Science*, 316: 998-1002.

על "גישת התרבות" להתפתחות:

Cole, M. (2006). "Culture and cognitive development in phylogenetic, historical, and ontogenetic perspective". In D. Kuhn and R. Siegler (eds.), *Handbook of child psychology*, vol. 2: Cognition, perception and language (6th ed.) New York: Wiley.

על תחושת חובה ומחויבות:

מ' ניסן (2005). מחויבות וחוסר ודאות – עיון פסיכולוגי. בתוך: כהן, י. (עורך), מיהו היהודי המחונך. ירושלים: מגנס.

Nisan, M. (2006). Commitment and uncertainty: A psychological inquiry. In J. Cohen (ed.) *Languages and literatures in Jewish education*, Jerusalem: Magnes.

על הקשר בין שיפוט מוסרי להתנהגות:

Blasi, A. (1980). "Bridging moral cognition and moral action: Critical review of the literature". *Psychological Bulletin*, 88: 1-45.

על זהות יהודית

מבין הספרים והמאמרים הרבים בנושא אסתפק בציון ארבעה מקורות חדשים יחסית, שניים מתחום הפילוסופיה ושניים מתחום מדעי החברה.

מבחינה פילוסופית:

א. שבייד, לאומיות בעידן הגלובליזציה – הערכה מחדש. בתוך: רוטנברג, נ. ושבייד, א. (2008), לאום מלאום, עיונים בשאלות על זהות לאומית, עם ולאומיות. ירושלים: ון-ליר והקיבוץ המאוחד.

א. שגיא, (2002). ביקורת שיח הזהות היהודית. רמת-גן: אוניברסיטת בר-אילן.

מבחינה פסיכולוגית וסוציולוגית:

שמעון הרמן, (תש"מ). זהות יהודית – מבט פסיכולוגי חברתי. תל-אביב. ספריית פועלים.

אליעזר בן-רפאל וליאור בן-חיים (עורכים), (2006). זהויות יהודית בעידן רב-תרבותי. תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה.

על רגשות

כללי:

דאמאסיו, א. (2005). בחיפוש אחר שפינוזה. תל אביב: אופוס.

א. בן-זאב, (1998). ישר מהלב: תל אביב, כנרת.

Zajonc, R.B. (1980). Feeling and thinking: Preferences need no inferences. *American Psychologist*, 35: 151-175.

Nussbaum, M. (2001). *Upheavals of thought*. New York: Cambridge University Press.

על רגשות לא מודעים:

Gigerenzer, G. (2007). *Gut feelings: The intelligence of the unconscious*. New York: Viking.

על השתמרות הרגש:

Nussinson, R. and Koriat, A. (2008). Correcting experience-based judgment: The perseverance of subjective experience in the face of the correction of judgment. *Metacognition and Learning*, 3: 159-174.

על הטיות רגשיות בשיפוט:

Ditto, P.H., Pizarro, D.A., and Tannenbaum, D. (2009). "Motivated moral reasoning". In D.M. Bartels, C.W. Bauman, L.J. Skitka and D.L. Medin (eds.), *The psychology of learning and motivation*, (Vol. 50: 307-338). Burlington VT: Academic Press.

זהות קבוצתית

על ה"חברתיות" של האדם:

Durkheim, E. (1973/1925). *Suicide*. New York: The Free Press.

Fiske, A.P. (1991). *Structures of social life*. New York: Free Press.

על זהות קבוצתית ועל הקשר בינה לבין התנהגות:

Ashmore, R., Deaux, K., and McLaughlin-Volpe, T. (2004). An organizing framework for collective identity: Articulation and significance of multidimensionality. *Psychological Bulletin*, 130: 80-114.

Phinney, J.S.D. and Ong, A.D. (2007). Conceptualization and measurement of ethnic identity: Current status and future directions. *Journal of Counseling Psychology*, 54, 271-281.

Ellemers, N., Kortekaas, P. and Ouwerkerk, J.P. (2004). Self-categorization, commitment to the group and self esteem as related but distinct aspects of social identity, *European Journal of Social Psychology*, 29: 2-3, 371-389.

Verkuyten, M. (2005). *The social psychology of ethnic identity*. Hove and New York: Psychology Press.

על התפתחות זהות קבוצתית המתייחסת לקבוצות גדולות מאוד:

Richerson, P.J. and Boyd R. (1998). The evolution of human ultra-sociality. In J. Eibl-Eibesfeldt and F. Salter (eds.), *Indoctrinability, ideology, and warfare: Evolutionary perspective*. NY: Berghahn Books.

על נטייה של תינוקות להבחין בין קבוצות ולהעדיף את בן קבוצתם:

Kinzler, K.D., Dupoux, E. and Spelke, E.S. (2007). The native language of social cognition, *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States*, 104: 12577-12580.

על העדפת בן קבוצה:

Tajfel, H. and Turner, J.C. (1986). The social identity theory of intergroup behavior. In S. Worchel and L.W. Austin (eds.), *Psychology of intergroup relations*. Chicago: Nelson-Hall.

Nisan, M. (2005). Partiality and identity: Psychological research on preferential behavior toward group members. In W. Edelman and G. Nunner-Winkler (eds.), *Morality in context*. Oxford: Elsevier.

על זהות לאומית ופטריוטיות:

MacIntyre, A. (1984). *Is patriotism a virtue? The Lindley Lecture*. University of Kansas.

Nussbaum, M. (2002). *For love of country?* New York: Beacon Press.

Tamir, Y. (1993). *Liberal nationalism*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

על חובה אתית לזיכרון:

Margalit, A. (2002). *The ethics of memory*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

עיון פילוסופי בשאלת החינוך לזהות לאומית:

White, J. (2001). Patriotism without obligation, *Journal of Philosophy of Education*, 35, 141-151.

על זהות קבוצתית ללא עוינות לאחר:

Brewer M.B. (2007). The importance of being we: Human nature and intergroup relations. *American Psychologist*. 62: 8, 726-38.

על הצורך למתן ביטוי לזהות:

Flanagan, O. (1996). *Self expressions: Mind, morals, and the meaning of life*. New York: Oxford University Press.

Nisan, M. and Horenczyk, G. (1990). Moral balance: The effect of prior behavior on decision in moral conflict. *British Journal of Social Psychology*. 29: 29-42.